

А

Бош муҳаррир:
Раъно ТОЛИПОВА

Масъул котиб:
Шаҳноза ЖЎРАЕВА

Муҳаррирлар:
Ўғилой МАВЛОНОВА
Доно ХЎЖАЕВА
Қундузхон
ҲУСАНБОЕВА

Саҳифаловчи:
Гулноза ВАЛИЕВА

Матн терувчи:
Нодира
МИРЗААҲМЕДОВА

Таҳрир хайъати:
ЙЎЛДОШЕВ Қозоқбой
МУСАЕВ Усмонали
МАДАЕВ Омонилла
МАҲМУДОВ Низомиддин
МИРҲАБИБОВА Наргиза
НОРМАТОВ Умарали
НУРИДДИНОВА Дилдора
ОДИЛОВА Саодат
РАҲМОНОВ Ваҳоб
ТОЖИБОЕВ Рустам
ТОШМИРЗАЕВА Шарофат

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК
ЖУРНАЛИ**

2010/9

1991 йилдан
чиқа бошлаган

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот
агентлигида 2006 йил 22 декабрда
0055-рақам билан рўйхатга
олинган

ISSN 2010-5584

Таҳририят манзили:
100027, Тошкент шаҳри,
Фурқат кўчаси, 2-уй.

Тел.: 245-21-93
245-68-40

E-mail: til@sarkor.uz
Веб-сайт: www.til.sk.uz

Mundarija

Barkamol avlod – mamlakat kelajagi

Oygul AHMEDOVA. Folklordagi diniy motivlarning ommaviy axborot vositalarida yoritilishi.....3

Metodika

G‘ofir HAMROYEV. Ona tili darslarida fonetika ustida ishlash ..10

Qunduzxon HUSANBOYEVA. Hadislar ma’naviy komillik sari yetaklovchi omil sifatida14

Omonboy MANKAMOV. 9-sinfda Furqatning «Sayding qo‘ya ber, sayyod» musaddasini o‘rganish tajribasidan.....25

Adabiyotshunoslik

Марзия ҚАЛАНДАРОВА. Данте ва Навоий ижодидаги муштараклик32

Абдуваҳоб ЭШМУРАТОВ. «Холдорхон» достонига хос баъзи лексик хусусиятлар.....36

Чори БАДАЛОВ. Тоғай Муроднинг миллий қаҳрамонлар тимсолини яратишдаги усули44

Мавлон БОБОХОНОВ. Интерьер ва қаҳрамон руҳияти51

Adabiy taqvim

Шоира НОРМАТОВА. Юрт ва озодлик куйчиси59

Matnshunoslik

Манзар АБДУЛХАЙРОВ. Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари матнини тадқиқ этиш усуллари70

Зилола ШУКУРОВА. Рабғузийнинг «Қисасул анбиё» асари нусхалари ҳақида.....76

Chet tilini o‘qitish masalalari

Наргиза ТЎХТАХЎЖАЕВА. Инглиз тилидаги *happiness* концептининг лексик-семантик хусусиятлари тўғрисида81

Lug‘atshunoslik

Дилноза АБДУВАЛИЕВА. «Тарихи мулуки Ажам»даги полисемантик сўзлар хусусида.....87

So‘ragan ekansiz

Ёрқиной СУЛТОНОВА. Маъдалихон94

BARKAMOL AVLOD – MAMLAKAT KELAJAGI

Folklordagi diniy motivlarning ommaviy axborot vositalarida yoritilishi

Pedagogik yoʻnalishdagi barcha nashrlarni ommaviy axborot vositalarining eng hammaboplari deyish mumkin. Chunki ularning oʻquvchilari asosan tarbiyachi va oʻqituvchilar boʻlib, bu axborot vositalaridan olingan bilimlarni, materiallarni doimo amaliyotga tatbiq etib boradilar. Tarbiyachi va oʻqituvchilar, tarbiyalanuvchi va oʻquvchilar Oʻzbekiston aholisining katta qismini tashkil etishi hammaga maʼlum. Shu maʼnoda xalq ogʻzaki ijodi namunalari va ularda ilgari surilgan diniy-axloqiy qarashlarni barcha turdagi ommaviy axborot vositalari materialiga aylantirish ularni targʻib qilishning eng ommabop usullardan biridir.

Maʼlumki, din va unda ilgari surilgan axloqiy qarashlar ibtidoiy davrlardan beri odamzotning hamrohi boʻlib kelgan. Insoniyatning ilk ijodi boʻlmish mifologiya ham qadimgi diniy qarashlar natijasi boʻlib, butun jahon xalqlari folklori uchun xos boʻlgan tarixiy-tipologik hodisadir.

Hozirgi paytda ham diniy qarashlar gʻoyat xilma-xil boʻlib, Oʻzbekistonda dinshunoslik mustaqillikka erishilganidan boshlab maxsus taʼlim muassasalarida alohida oʻquv fani sifatida oʻqitila boshlandi. Mazkur darslarda jahon dinlari sifatida buddizm, xristianlik tarixi, islom asoslari va uning tarixi oʻrganiladi.

*«Din, shu jumladan islom dini ham, – deydi Prezidentimiz Islom Karimov, – ming yillar davomida barqaror mavjud boʻlib kelganligining oʻziyoq u inson tabiatida chuqur ildiz otganligidan, uning oʻziga xos boʻlgan bir qancha vazifalarni ado etishidan dalolat beradi».*¹

Qadimda O‘zbekistonda ko‘p dinlar mavjud bo‘lgani holda, dastlab zardushtlik, islom kirib kelguncha esa shomonlik juda rivojlangan edi.² Muhimi shundaki, barcha dinlar va mifologiya qadim zamonlardan buyon folklorning tarixiy asosi, din vakillari esa ularning yaratuvchilari bo‘lib kelishgan.³

Ma‘lumki, sobiq sho‘rolar davrida folklorshunoslikda ham, jurnalistikada ham diniy masalalarga bir yoqlama munosabatda bo‘lindi, aniqrog‘i yo qoralandi yoki umuman taqiqlandi, din vakillari qatag‘on qilindi.

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda diniy qadriyatlarimiz tez tiklangani va bu borada mamlakat Prezidentining tarixiy xizmatlari butun jahonga ma‘lum. Shu bois 2007-yilda Islom Konferensiyasi Tashkilotining Ta‘lim, fan va madaniyat fondi – ISESCO tomonidan Toshkentga «Islom madaniyati poytaxti» maqomining berilishi mustaqil respublikada din sohasida amalga oshirilayotgan tarixiy xizmatlarning munosib bahosi bo‘ldi. Shuni alohida ta‘kidlash lozimki, O‘zbekistonda «Islom nuri» gazetasi, «Hidoya» jurnali muntazam nashr etilmoqda, barcha an‘anaviy va zamonaviy ommaviy axborot vositalarida diniy mavzular, suhbatlar, intervyular faol yoritilmoqda, ko‘rsatuvlar berilmoqda. Qur‘oni karimning tafsirlari, Hadisi sharflarning talqinlariga keng yo‘l ochib berilgan. Chunki islom dini ma‘naviy-axloqiy kamolot manbaidir.

Jahon folklorining barcha janrlarida diniy mavzu qadimdan alohida o‘rin tutgan. Xalq og‘zaki ijodi namunalarida qadimiy dinlar o‘z izini qoldirgan va bu folklorshunoslikda keyingi paytlarda maxsus o‘rganilmoqda.⁴ Islom dini va uning ta‘limoti o‘zbek xalq og‘zaki ijodida ham o‘zining yorqin ifodasini topgan va bu hozirgi kunda ma‘lum darajada namoyon bo‘lmoqda. Masalan, shu

kunlarda ham asl nikoh to'yida bo'ladimi yoki biror tadbirda sahnalashtirilgan to'y marosimlari ssenariysi tarkibida bo'ladimi yor-yorlar quyidagi an'anaviy misralar bilan boshlanadi:

*Avval boshdan Xudoni
Yod etaylik, yor-yor.
Payg'ambarlar ruhini
Shod etaylik, yor-yor.*

*Payg'ambarning qizini
Ali olgan, yor-yor.
Yor-yor aytmoq bizlarga
Shundan qolgan, yor-yor.*

Folklorshunos olimi M. Alaviya rivoyatlarda Muhammad (s.a.v.)ning qizi Bibi Fotimaga hazrat Jabroilning o'zi osmondan Ali uchun sovchi bo'lib kelgani haqida yozadi.⁵ Shuningdek, butun jahonda, ateist bo'lmagan barcha kishilar nikohlar osmonda o'qilishiga, ya'ni ularning ilohiyligiga ishonadilar. Bu fikrlar, bir tomondan, yor-yorlar kelib chiqishi bilan xalqni islom diniga boshlashini namoyish etsa, ikkinchi tomondan, diniy motivlar jahon folkloriga xosligini ko'rsatadi.

An'anaviy o'zbek folklorida ham diniy, islomiy motivlar, qo'shiqlar, termalar, dostonlar g'oyat katta o'rinni egallagan va chuqur ildiz otgan. Mustaqillik bergan imkoniyatlardan foydalangan holda milliy ommaviy axborot vositalarida o'zbek folklorshunosligi namunalari ma'lum darajada yoritilib borilmoqda. Masalan, O'zbekiston radiosining «Xalq ijodiyoti» bo'limida efirga uzatilayotgan dostonlar orasida «Ollonazar Olchinbek» asari o'ziga xos ahamiyatga ega. An'anaviy qadriyatimiz namunasi bo'lgan bu doston mustaqillik davridagina efirga uzatildi. Asar yosh avlodni

vatanparvarlik va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etdi. Doston yuzasidan nomzodlik dissertatsiyasi himoya qilindi, monografiya nashr etildi.⁶

Asarning O'zFA Til va adabiyot instituti va shaxsiy arxivlarda saqlanayotgan beshta varianti bor. Ular orasida mustaqillik davrida «O'zbekiston xalq baxshisi» faxriy unvoniga sazovor bo'lgan Abduqahhor Rahimov varianti eng mukammalidir. Asarda hikoya qilinishicha, baxshichilik san'atini yuksak darajada egallagan Ollonazar Olchinbek o'z kuchini sinash uchun bir do'sti bilan Buxoro amiri e'lon qilgan baxshilar ko'rik-tanloviga o'tlanadi. Yo'lda dostonlarni jon-dilidan yaxshi ko'rgan Xonkeldi boy xonadonida mehmon bo'lib, u bilan ota-o'g'il tutinishadi. Boyning qizi Oyzumrad baxshini sevib qoladi.

Abduqahhor baxshi kuylashicha, Oyzumrad chindan ham ideal darajadagi go'zal qiz. Biroq Ollonazar Xonkeldi boy bilan ota-o'g'il tutingani uchun, xudoni o'rtaga qo'yib, qizning sevgisini rad etadi. Buxorodan birinchi o'rinni olib qaytayotgan baxshiga Oyzumrad yana sevgi izhor etadi. Otasiga: «Menga tegindi», – deb baxshiga tuhmat ham qiladi. O'z qizining fe'lini yaxshi bilgan boy unga ishonmaydi. Dostonda shunday vaziyat paydo bo'ladiki, Ollonazar yo Oyzumrad bilan qovushishi yoki uning qo'lidagi zaharni ichishi kerak edi. Xalq baxshisi ramzi bo'lgan Ollonazar ikkinchi yo'lni tanlab halok bo'ladi. Umuman olganda, asarning bosh qahramoni o'limi bilan tugashi o'zbek dostonchiligiga xos bo'lmagan holat. Biroq bu dostonda mazkur holat badiiy jihatdan to'liq asoslangan.

Xalq eng og'ir damlarda, sovetlar diniy qadriyatlarni toptagan paytlarda ham, yashirin shakllarda o'z milliy, diniy qadriyatlarini asrab-avaylab kelgan. «Ollonazar Olchinbek»

dostoni buning bir misolidir. Asarda boshdan-oyoq diniy-axloqiy ruh ustuvorlik qiladi. Unda dunyoning yaratilishi, taqdir haqidagi diniy qarashlar, xalq baxshisining axloqiy, badiiy-estetik tamoyillari Bobo shoir termalari va bosh qahramonning hayot yo'li, taqdiri misolida ochib berilgan.

Dostondagi Oyzumradni o'zbek folklori uchun tipik obraz deb bo'lmaganidek, butunlay salbiy timsol deb ham bo'lmaydi. U go'zallik va jismoniy kamolotga yetishgan, ammo ma'naviy-axloqiy jihatdan o'z hislariga to'la erk bergan bir qiz. Biroq asar so'ngida u ham Ollonazarning qabri boshida o'n kun Alloh va payg'ambarlarga tavba qilib, yig'lay-yig'lay olamdan o'tadi. Baxshi dostonni: «*Shu bilan iymon-e'tiqod, diyonat, haqidagi doston ham oxiriga yetdi*», – deb yakunlaydi. «*Bizningcha, – deydi dostonni tahlil qilgan Sh.Qahhorova, – «Ollonazar Olchinbek» dostoni xalq baxshisining axloqiy-estetik prinsiplaridan tashqari baxshi va inson sifatidagi e'tiqodi, qiz bolaning tabiiy otashin insoniy muhabbati haqidagi asardir*».⁷ Bundan nima uchun «Ollonazar Olchinbek» dostoni sovet davrida ommalashtirilmaganligi ma'lum bo'ladi. Umuman olganda, bu doston diniy-falsafiy, axloqiy-badiiy asar sifatida ilk bor radio orqali mukammal holatda keng tinglovchilar ommasiga yetib borgani katta hodisadir.

Dostonning yana bir fazilati shundaki, unda xalq baxshilarining axloqiy-estetik prinsiplari orqali folklor estetikasi o'z badiiy ifodasini topgan. Taniqli folklor nazariyachisi V.Y.Gushev: «*...folklor estetikasi bevosita va bilvosita maishiy turmush estetikasi, insonning o'zini tutish estetikasi, jamoadagi muloqotlar estetikasi bilan bog'lanadi*»,⁸ – degan edi.

Har bir san'at, jumladan, folklorning ham asrlar o'sha shakllangan prinsiplari, ijodkorning axloqiy nizomi bor. Bundan jurnalistika sohasi ham xoli emas, albatta.

Masalan, X. Do'st Muhammad tavsiya etgan «**O'zbekiston jurnalistlarining kasb odobi kodeksi**»da bayon etilgan: «*O'z kasbiga sodiqlik, o'z ijodiy mahoratini doimo oshira borish, adolatlilik, intizomlilik fazilatlariga ega bo'lish, noxolislik, ta'magirlik, manfaatdorlik, bo'hton va yolg'onchilik, dangasalik, kishilar sha'nini bulg'ash, hamkasblarini hurmat qilmaslik*»⁹ kabi illatlardan xoli bo'lish fazilati asrlar bo'yi shakllangan va amal qilinayotgan folklor estetikasi, islom dini qonun-qoidalariga to'la mos keladi.

Bizningcha, xalq baxshisi va jurnalistlarning axloqiy, ijod tamoyillarini chuqur qiyosiy o'rganish alohida tadqiqot mavzusi hamdir. Bu jihatdan I. Tursunovning qarashlari xarakterlidir. Muallif maqolasida diniy motivlar o'zbek folklorining barcha janrlari uchun xosligini ta'kidlaydi. U arxivlarda saqlanib kelayotgan diniy termalarni tahlil qilar ekan, inson taqdiriga tan berib, faryod chekib yuruvchi ojiz zot emasligini, uning halol mehnat bilan pok yashashida, sabr-u qanoatli bo'lishida diniy ishonchi, e'tiqodi muhim rol o'ynaganini, bular diniy termalarni shaklan va mazmunan boyitganini aytib o'tadi.¹⁰ «*Binobarin, din odamlarda ishonch hissini mustahkamlagan. Ularni poklab yuksaltirgan. Hayot sinovlari va qiyinchiliklarini yengib o'tishlarida kuch bag'ishlagan*», – deb ta'kidlaydi Prezidentimiz.¹¹

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, xalq og'zaki ijodi namunalarning, ularda ilgari surilgan diniy-axloqiy g'oyalarning ommaviy axborot vositalarida muntazam ravishda yoritilib borilishi shakllanib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy kamolot sari yo'naltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

OyguL AHMEDOVA,
Alisher Navoiy nomidagi
Til va adabiyot instituti tadqiqotchisi.

- ¹ I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: O'zbekiston, 1977. 35-b.
- ² М.Бойс. Зороастрийцы: Верования и обычаи. М.: Наука, 1987; Б.Н.Басилов. Избранники духов. М.: ИПЛ, 1984.
- ³ F.A.Mo'minov va boshqalar. Jahon jurnalistikasi tarixi. T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. 10–74-b.
- ⁴ O.Qayumov. Shomoniylilik va o'zbek mifologiyasi // O'zbek folklorshunosligi masalalari. 2-kitob. T.: Fan, 132–140-b.; A.Musaqulov. Xalq lirikasida ko'z magiyasiga ishonchning badiiy ifodasi. //O'zbek folklorshunosligi masalalari. 3-kitob.T.: Fan, 2010.146–154-b. va boshqalar.
- ⁵ M.Alaviya. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. T.: Fan, 1974. 16–17-b.
- ⁶ Sh.A.Qahorrova. Janubiy O'zbekiston epik an'analarida «Ollonazar Olchinbek» dostonining tutgan o'rni va badiiy-estetik ahamiyati / NDA. T., 2008. 24-b.; Sh.Qahorrova. Epik an'ana va «Ollonazar Olchinbek» dostoni. T.: Muharrir, 2010. 116-b.
- ⁷ O'sha asar, 89-b.
- ⁸ В.Е.Гусев. Эстетика фольклора. Л.: Наука, 1967. С. 268–269.
- ⁹ X.Do'stmuhammad. Jurnalistning kasb odobi muammolari: nazariy-metodologik tahlil. T.: Yangi asr avlodi, 2007. 172-b.
- ¹⁰ I.Tursunov. Diniy termalar. // Til va adabiyot ta'limi. 2005-yil, 5-son. 71–74-b.
- ¹¹ I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: O'zbekiston, 1977. 35-b.

Ona tili darslarida fonetika ustida ishlash

Lotin imlosiga asoslangan o'zbek alifbosiga o'tish munosabati bilan ona tili ta'limi maqsadi vazifalari va mazmunida o'zgarishlar yuz berdi. Mazkur masala bilan bog'liq barcha me'yoriy hujjatlarda ona tili darslarida o'quvchilarni foydali, o'z faoliyatida kerak bo'ladigan zaruriy bilimlar bilan qurollantirish, ularda og'zaki va yozma nutqiy ko'nikma va malakalarni hosil qilish ko'zda tutilgan.

Ilmiy-metodik nashrlarda tilning boshqa sathlari bo'yicha ko'plab maqolalar chop etilyapti, ammo negadir fonetika ustida ishlashga kam e'tibor berilyapti. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, ona tili ta'limining dastlabki bosqichida ham, bugungi kunda mustaqil, ijodiy fikrlashga yo'naltirilgan yuqori bosqichida ham nutq tovushlarini mukammal o'rganishni ta'minlovchi maxsus fonetik mashqlarga e'tibor qilinmaydi. Ayniqsa, darsliklarda ayrim tovushlarning talaffuzi va yozuvidagi farqlarni o'zlashtirish bo'yicha maxsus mashqlar yo'q.

Talaffuz masalasi boshqa tillarda yetarlicha o'rganilgan. Jahon tajribasidan ma'lumki, ona tili darsliklarida o'quvchilarni talaffuzga o'rgatish uchun fonetik mashqlar yetarlicha kiritilgan. Ammo o'zbek tili ta'limida, hatto oliy ta'limning filologlar tayyorlovchi fakultetlari uchun chop etilgan darslik va qo'llanmalarda ham tovushlarning talaffuz holati aks etgan maxsus chizma(rasm)lar yo'q. O'zbek tiliga xos bo'lgan ayrim tovushlarning to'g'ri talaffuzini o'rgatish uchun bunday mashqlar juda zarur.

Muammoning bosh sababi umumta'lim maktablarida ona tili o'qitish masalasiga borib taqaladi. Ma'lumki, to'g'ri talaffuz – madaniyatlilik belgisi hisoblanadi. Adabiy tilda

gapirish me'yorlari, talaffuzning asosiy birligi hisoblangan nutq tovushlari 5-sinfdan boshlab «Fonetika» mavzusida tizim sifatida o'rganiladi. Shu yerda nutq tovushlari bilan birga to'g'ri talaffuz hamda imlo qoidalari haqida ham ma'lumot beriladi. Ammo talaffuz bilan imloni farqlashga doir mashqlar darslikda berilmagan.

Ona tili ta'limida, ba'zi nutq tovushlarini o'rgatishda hududiylikka, ya'ni mahalliy sheva ta'siri muammosiga va o'quvchilar talaffuzidagi hududiy xususiyatlardan kelib chiqib maxsus mashqlarga jiddiy e'tibor berish maqsadga muvofiqdir. Masalan, Xorazm vohasida **q** undoshi o'rnida **k** tovushidan foydalanish ko'nikmaga aylanib qolgan. Xorazmlik o'quvchiga adabiy talaffuz me'yorlarini o'rgatishda darslikda berilgan ikkita mashq kamlik qiladi.

Toshkent viloyati, xususan, Toshkent shaharida ommaviy tarzda **h** bo'g'iz undoshi o'rnida muntazam **x** chuqur tilorqa undoshining qo'llanilishi (xandaley, xurmat, xamma v.b.)ni kuzatish mumkin. Shuningdek, Buxoro, Samarqand (shahar hududida), Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarining ayrim tumanlarida **o'** unlisining talaffuzida muammo borligini aytish mumkin. Samarqand viloyatining Pasterg'om, Urgut, Qo'shrabot va Nurobod tumanlarida **i**, **e** unllarining aytilishida me'yorlashmagan holat bor. Xuddi shunday Kattaqo'rg'on tumanida **o'**, **u** unllarining ishlatilishida chalkashlik mavjud. Bu hududda yashovchilar, o'quvchilar, hatto o'qituvchilar ham **o'** unlisini **u**, **u** unlisini esa **o'** deb talaffuz qilishini payqash mumkin.

Ko'rinib turibdiki, ayni shu hududlarda ona tili o'qitish bo'yicha mashqlarga alohida e'tibor berish kerak. 5-sinf «Ona tili» darsligida yuqorida keltirilgan tovushlarni o'zlashtirishga mo'ljallangan nazariy ma'lumotlar va ularni mustahkamlovchi mashqlar bir xil. Ushbu maqolada mazkur tovushlar talaffuzini sanab o'tilgan hudud o'quvchilari, o'qituvchilar va boshqalar nutqida adabiy me'yor holatiga keltirish

uchun bugungi darslik va qo'llanmalarda uchramaydigan quyidagicha maxsus fonetik mashqlar, tovushlarning talaffuzi paytidagi nutq a'zolarining ko'rinishini aks ettiruvchi alohida ta'riflar, shuningdek, oksilografik chizma(rasm)lardan foydalanish bo'yicha misollar keltirmoqchimiz. Masalan, **q** undoshini hosil qilish uchun pastki jag' sal orqaga tortilib, tilning orqa qismi tanglayga yopishishi va o'pkadan kelayotgan havo portlab chiqishi kerak. Buni quyidagi tasvir orqali ko'rsatish hamda maxsus fonetik mashqlar orqali o'rgatish mumkin:

q-q-q-q-q-q

qo'y – ko'y

qul – qo'l – qol – qil

qarg'a – qorga – qirga

qara – qora – qo'ra

qa-qo-qu-qo'-qi-qe

qon – kon

quch – qoch

qush – qish

qosh – qo'sh.

Shuningdek, **h** bo'g'iz undoshining ham yozma ham og'zaki nutqda to'g'ri qo'llanilishini ta'minlash uchun **h** va **x** undoshlarini farqlovchi mashqlar tavsiya etish, ularda bu ikkala tovush bilan keladigan so'zlar talaffuzini taqqoslab ko'rsatish mumkin. Masalan: xol – hol; xor – hur; xurram – hurmat kabi.

O'zbek tilida **o'** unlisining hamma o'rinlarda ham bir xil talaffuz qilinmasligi ma'lum, biroq uni o'quvchilarga farqlab berish masalasi muammoligicha turibdi.

Aksariyat ona tili darsliklarida bu unli tovush talaffuzda farqlanmaydi. Ta'kidlash kerakki, bugun amalda bo'lgan 5-sinf «Ona tili» darsligida **o'** unlisi talaffuzda farq qilishi to'g'risida ma'lumotlar misoli bilan keltirilgan. Bu, albatta, ijobiy hodisa, biroq o'quvchiga «*bir holatda torroq, boshqasida kengroq aytiladi*» deyilgani bilan u bu holatni talab darajasida o'zlashtira olmaydi, ya'ni tor va keng holatlarni farqlay olmaydi. Keltirilgan misollarning ayrimlarini o'qituvchi ko'magisiz to'g'ri talaffuz qilib bo'lmaydi. Masalan, «...**o'** unlisining torroq talaffuz qilinishiga **ko'l**, kengroq aytilishiga **bo'ri**» misol qilib keltiriladi.¹

Ma'lumki, unli tovushlardan nutqda juda ko'p foydalaniladi. Agar o'quvchi birgina unlini noto'g'ri talaffuz qilsa ham, uning nutqi buziladi. Shuni inobatga oladigan bo'lsak, o' unlisining har bir so'zdagi talaffuzini o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi. O'quvchiga bu unli tovushning talaffuzdagi farqini aniq ko'rsatish uchun omonim so'zlardan foydalanishni tavsiya etmoqchimiz:

to'r (setka)	to'r(uyning to'ri)
o'r (o'tni)	o'r (sochni)
o't (olov)	o't (harakat)

Bundan tashqari, rus tilidan o'zbek tili amaliyotiga kirib kelgan so'zlarning ko'pida o unlisi o' deb o'qiladi. Bunday so'zlarni farqlashning eng ma'qul usuli turlicha talaffuz qilinadigan so'zlarning izohini berish yoki ular bilan so'z birikmalari tuzib, mazmunini ko'rsatishdir. Masalan: tort (ushlab tort) – tort (shirinlik); tom (uyning tomi) – tom (kitobning tomi) va hokazo.

o tovushi bilan bog'liq talaffuz me'yorlari buzilishining yana bir sababi rus tilidan o'zlashgan so'zlardagi urg'usiz o tovushining a deb o'qilishidir. Rus tilidan o'zlashgan so'zlarda urg'uli o tovushigina o'zbek tilidagi o' tarzida, urg'usiz o esa barcha o'rinlarda a shaklida talaffuz etiladi. Masalan: samolyot (samalyot).

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, to'g'ri talaffuz qilishga yo'naltiruvchi mashqlarning zarurligi nafaqat so'zlarni o'zaro farqlash, balki ularning yozma va og'zaki imlosini o'zlashtirish uchun ham zarurdir.

**G'ofir HAMROYEV,
Samarqand Davlat universiteti
tadqiqotchisi.**

¹ N.Mahmudov va boshq. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarinig 5-sinfi uchun darslik T.: Ma'naviyat, 2007. 139-b.

Hadislar ma'naviy komillik sari yetaklovchi omil sifatida

5-sinf «Adabiyot» darsligida¹ Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) hadislaridan namunalar taqdim etilgan bo'lib, dasturda ularni o'rganish uchun ikki soat rejalashtirilgan. Hadislarga yondashuvning dasturiy talqini quyidagicha: *«Imom Buxoriy va uning «Al-jome' as-sahih» («Ishonarli to'plam») hamda «Al-adab al-mufrad» («Adab durdonalari») nomli hadis to'plamlari haqida ma'lumot. Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom hadislarining inson ma'naviyati yuksalishida tutgan o'rni. Axloq-odobga doir hadislarning o'ziga xos xususiyatlari. Ularda ezgu insoniy fazilatlarning ixcham voqeyiy hikoyalar asosida ifodalanishi. Hadislarning millatimiz axloqiy qadriyatlarini shakllantirishdagi o'rni.*

*Komil insonning ma'naviyatini shakllantirishda hadislarining o'rni. Hadislarda bildirilgan fikrlar va o'quvchi tabiatidagi sifatlar orasidagi aloqadorlik. Mehribonlik, bag'rikenglik, ma'rifatga chanqoqlik, odillik singari fazilatlarning ahamiyati xususida. Hadislar bilan o'zbek xalq maqollari va buyuk allomalar hikmatli so'zlarining mushtarak jihatlari».*²

O'rni kelganda shuni ham ta'kidlash lozimki, dasturda ikki soat ajratilgan mazkur mavzu bo'yicha darslikda o'n to'qqizta hadis tavsiya etilgan bo'lib, mavzu bo'yicha sakkizta savol-topshiriq berilgan. Adabiy matnning ko'pligi o'rinli, lekin matn yuzasidan taqdim etilgan savol va topshiriqlarning beshtasi Buxoriy va uning «Al-jome' as-sahih» («Ishonarli to'plam») hamda «Al-adab al-mufrad» («Adab durdonalari») nomli hadislar to'plami haqida darslikda berilgan ma'lumotlarni so'zma-so'z takrorlashga qaratilgan bo'lib, faqat ikkitasi (6,7)da o'quvchilarning diqqati asosiy matnga (ikkitagina hadisga)

yo'naltirilgan. Bu darslikdagi didaktik materiallar dasturiy talablarni bajarishga qaratilmagan, deganidir. Dasturda hadislarning talqini va ularni o'rganishga qo'yilgan talablar to'g'ri belgilangani holda, darslikdagi didaktik topshiriqlar dasturiy talablarga asoslanmagan. Qolaversa, ertaga turli soha mutaxassislari bo'ladigan o'quvchilarning dasturda ilgari surilgan ma'naviy komillik sari yuz burishlari uchun Buxoriy va uning kitoblari haqida bilishdan ko'ra hadislarning o'zining mohiyatiga kirishlari, ularda ilgari surilgan ma'naviy-axloqiy fazilatlarni ruhiyatlariga joylab olishlari muhimroqdir. Ya'ni katta e'tibor Buxoriy va uning kitoblariga emas, hadislarning o'ziga qaratilsa, adabiy ta'limning maqsadiga muvofiq bo'ladi.

Mazkur ikki soatdan unumli foydalanishni istagan o'qituvchi o'tgan darsning so'ngida – «Topishmoqlar» mavzusi o'rganib bo'lingach, uy vazifasi sifatida vatan-doshimiz, buyuk muhaddis Imom Muhammad Ibn Ismoil Al-Buxoriy shaxsi va hayot yo'li haqida darslikdagi ma'lumotni o'qib kelishni topshiradi. Hadislarni o'rganishga bag'ishlangan dars boshida bir-ikki savol bilan uy vazifasi takrorlanadi va o'qituvchi bevosita hadislardan namunalarni o'qishga kirishishi mumkin. Agar o'qituvchining hadis ilmidan xabari bo'lsa, uni Qur'oni karim bilan bog'lab, tahlil qilib o'rgatgani ma'quldir. Yo'qsa, boshqa asarlar qanday tahlil qilingan bo'lsa, shu tarzda o'qitilaveradi.

Beshinchi sinf yoshidagi o'quvchilarda, odatda ertak va rivoyatlar eshitishga moyillik kuchli bo'ladi. O'quvchilarga xos bo'lgan mana shu tabiiy xususiyatdan ularning o'zlari uchun unumli foydalanib, darsni quyidagi rivoyat bilan boshlash ham mumkin: «Rivoyat qilishlaricha, o'n sakkiz ming olamni Odam uchun yaratgan Alloh uning o'zini nimadan yasash haqida o'ylanib tursa, oldiga Tog' kelib: «Yo Rabbim, meni shunday qudratli qilib yaratdingki, meni kim ko'rsa,

vahm bosadi, havfi keladi. Men boy va saodatliman. Sening suyumli yaratig'ing Odam mendan yasalishi kerak, toki u ham menday mahobatli, mag'rur bo'lsin», – debdi. Allohga tog'ning o'ziga bino qo'ygani yoqmay, taklifini qabul qilmabdi. Undan so'ng Suv kelib: «Allohim, sen meni shunday bino qildingki, yorug' olamda menga teng keladigan kuch yo'q. Bir og'iz hukm qilsang, butun yer yuzini yo'q qilishga qodirman. Buning uchun senga beadam shukrlar bo'lsin. Sen Odamingni mendan yarat. U ham menday qudratli bo'lsin», – debdi. Kibrga o'ralgan bu fikr ham Yaratganga xush kelmabdi. Ul ketgach, oldin Olov, undan so'ng Oltin kelibdi. Ular ham o'zlariga Alloh in'om etgan sifatlarini ko'z-ko'z qilib, fazilatlari bilan maqtanibdi. Ularga barcha yuksak sifatlarini bergan Allohga bu kibr ma'qul kelmabdi. Eng so'ngida Yaratganning huzuriga qimtinibgina Yer kelibdi. «Allohim, sen meni shunday yaratgansanki, kamina barcha yaratilarningning oyog'i ostida xorman. Shunga qaramay, ularning rizq-nasibasini ham menga bergansan. Buning uchun senga hadsiz shukrlar aytaman. Lekin Odamni mendan yaratma. Eng oliy yaratig'ing menday xor, hammaga oyoqosti bo'lishini istamayman. Axir Odam Sening tajalling. U oliy narsadan yaratilmog'i darkor», – debdi. Yerning samimiyligi, siniqligi, rostgo'yiligi Yaratganga xush yoqib: «Men Odamni sendan yarataman. Toki mening tajallim senday samimiy, oqko'ngil, kamtar va rost bo'lsin», – deya Azroilga yer yuzidan bir hovuch tuproq keltirishni buyuribdi.

Tuproqqa o'ttiz to'qqiz yil qayg'u, bir yil shodlik yomg'irini yog'dirib, loy qoribdi va shu loydan Odam alayhis-salomning jismini yasabdi. Jism tayyor bo'lgach, uni boshqa yaratilardan qanday farqlash yo'llari haqida o'ylay boshlabdi. Ma'lumki, Allohning ayrim maxluqlarida faqat jism bor (tog', yer, oy, yulduzlar va h.k.). Ikkinchi bir mavjudotlarida jism ham bor, jon ham bor (o'simliklar, hayvonlar). Jami olamning

yaratilishiga sabab bo'lgan Odam hammadan ajralib turishi uchun Alloh o'ylab-o'ylab unga boshqa yaratilishlarida bo'lmagan narsani – o'z nafasini puflab kiritibdi. Odamning ichiga kirgan Allohning nafasi ruh deb, ko'ngil deb, bugungi kunning ta'biri bilan aytadigan bo'lsak, ma'naviyat deb nomlanib, u insondagi Allohning mulki hisoblanarkan».

O'qituvchi o'quvchilariga har bir inson mana shu ruhiy olamni Yaratganga xush yoqadigan, insoniyat tomonidan ming yillardan beri qadrlanib kelinayotgan yaxshi fazilatlar bilan qanchalik ko'p to'yintirsa, shunchalik ma'naviy kamolotga yaqinlashib borishini ta'kidlab qo'ysa, bu gaplar o'quvchilarning ko'ngliga chuqur o'rnashib qolishi tabiiy.

Ma'lumki, har bir odamning o'z imkoniyatlari darajasida yaxshiliklar bilan to'yingan bu ruhiy olamida ezgu fazilatlar qancha ko'p bo'lsa, ma'naviyat nomi bilan ulug'lanayotgan bu mulk ne qadar boy bo'lsa, sohibini barkamollik, insoniy to'kislik sari yetaklayveradi. To'kislikka intilgan ruh esa o'z asliyatiga, ya'ni Yaratuvchisiga imkon qadar yaqinlashaveradi.

Ko'ngil tarbiyasiga yo'naltirilgan bir qator adabiyotlarda ilgari surilgan qarashlarga asoslanib shuni aytish mumkinki, shakllanib kelayotgan shaxsning ma'naviyatini – ko'nglini to'yintirish lozim bo'lgan fazilatlar quyidagi yo'nalishlarga ega: 1. Madaniyat, axloq-odob. 2. Dunyoviy ilmlar. 3. Diniy ilmlar. 4. Milliy o'zlikni anglash.

1. Madaniyat, axloq-odob. Inson ma'naviy kamolotining belgilaridan biri uning madaniyati, axloq-odobi hisoblanadi. Bunga uning o'zgaralar bilan muomala madaniyati, davralarda, suhbatda, har xil jamoa orasida o'zini tutish madaniyati va hokazolar hamda ota-bobolar tomonidan ming yillardan beri tarbiyamizga singdirib kelinayotgan yaxshi sifatlar, axloqiy fazilatlar kiradi.

2. Dunyoviy ilmlar. Ma'naviy komillik sari yuz tutgan har bir inson dunyoviy ilmlar – ya'ni bandalar

tomonidan yaratilgan bilimlarning bir yoki bir nechtasi bilan shug'ullanishi lozimligi nazarda tutiladi.

3. Diniy ilmlar. Yuzini ma'naviy-ruhiy kamolot sari borgan odam, albatta Allohning ilmidan ham xabardor bo'lishi shart. Faqat bu ilm har xil «izm»lardan toza, faqat Qur'oni karim va Hadisi shariflarga tayanishi lozim.

4. Milliy o'zlik. Shakllanib kelayotgan shaxsda, u qaysi millatga, irq yoki dinga mansub bo'lishidan qat'iy nazar, o'zligini anglatish, uning ko'ngliga vatan tuyg'usini, ajdodlar, ota-bobolarga muhabbat hissini joylash, milliy qadriyatlarni bilish va ularni hurmat qilish, asrab-avaylash va keyingi avlodlarga uzatish tuyg'usini tarbiyalash ham uning barkamolligini ta'minlashdagi bir yo'ldir.

Musulmon Sharqida, Islom olamida, milliy tarbiyashunoslik tarixida hamisha odamdagi Allohning mulkini – ko'ngilni mana shu fazilatlar bilan to'yintirish, ularni komillik sari yetaklash bosh maqsad bo'lgan. Bunda Qur'oni karim va Hadisi shariflarga tayanilgan. Hamonki, bugun milliy qadriyatlarga qaytilayotgan ekan, o'quvchilarga buning bosh manbasini o'z vaqtida anglatib qo'yish ularni ma'naviy kamolot sari yuz burishlari yo'lidagi maqsadga muvofiq bo'ladi. Hadislardan namunalarni o'rganishda ham mana shu asoslarga tayaniladi.

Darslikda «Munofiqlikning alomatlari» sarlavhasi ostida quyidagi ikki hadis berilgan: *Janob Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: «Munofiqlikning uchta alomati bor: so'zlasa, yolg'on so'zlar; va'da qilsa, bajarmas; omonatga xiyonat qilur», – deganlar.*

Rasululloh sollallohu alayhi vasallam aytganlar: «Quyidagi to'rtta xislat kimda bo'lsa, aniq munofiq bo'lgaydir, kimdagi ulardan bittasi bo'lsa, uni tark etmaguncha, munofiqlikdan bir xislati bor ekan, deyiladi: omonatga xiyonat qilgaydir; so'zlasa, yolg'on so'zlagaydir;

*shartnoma tuzsa, shartida turmagaydir; urishib qolsa, kek saqlagaydir va nohaqlik qilgaydir».*³

O'qituvchi bu ikki hadisni o'qib bergach, ularda ilgari surilgan fikrlarga o'quvchilarning diqqatini qaratuvchi savol-topshiriqlarni o'rtaga tashlaydi. Shuni ham ta'kidlash joizki, darslikda «munofiq» so'zining izohi «ikkiyuzlamachilik» deb berilgan. Hadisda esa munofiqlikning belgilari aniq ta'kidlab qo'yilgan. Shuning uchun avval «Munofiqlikning belgilari nimalardan iborat ekan?» degan savolni o'rtaga tashlash o'rinli bo'ladi.

O'quvchilar insonning munofiqligi: *yolg'on so'zda, va'dasini bajarmasligida, omonatga xiyonat qilishida, kek saqlashi va nohaqlik qilishida* ko'rinishini, mana shunday illatlarning yig'indisi munofiqlik ekanligini hadis matniga tayangan holda ta'kidlaydilar. O'quvchilar «yolg'on so'zlash» va «va'daga vafo qilmaslik» nima ekanligini tushunadilar, ammo «omonatga xiyonat qilish», «kek saqlash» va «nohaqlik qilish» iboralari ostida qanday tushunchalar va xatti-harakatlar yotishini ko'pda tushunmaydilar.

Ularni bu tushunchalar haqida mulohaza yuritishga undash lozim bo'ladi. Buning uchun mazkur masalani savolga aylantirish kerak. O'qituvchiga ko'maklashib shuni aytish mumkinki, omonat birgina og'iz so'z ham, biror buyum yoki kattagina mulk ham bo'lishi mumkin. Agar so'z omonatga, ya'ni sir saqlash, hech kimga aytmaslik sharti bilan aytilgan bo'lsa, o'sha so'z eshituvchiga omonat hisoblanadi va uni haqiqatan ham hech kimga aytmaslik, sir sifatida saqlash lozim bo'ladi. Agar sir birovga oshkor qilinsa – omonatga xiyonat qilingan bo'ladi.

Biror buyum yoki mulk birovga ishonib, saqlash uchun berib qo'yilgan bo'lsa, shu narsa o'sha odam uchun omonat hisoblanadi va uni o'zlashtirib olsa yoki undan o'z manfaati yo'lida foydalansa, qaytarib bermasa, bu ham omonatga

xiyonat bo'ladi. «Kek saqlash» va «nohaqlik qilish» esa odamlarning biror masalada bir-birlari bilan tortishib, urushib yoki kelishmay qolganlarida xusumatlashib, birining ikkinchisini jazolash uchun har xil yo'llar bilan, yomonlikning orqasidan quvib ish tutishi, bu niyatiga erishish uchun har qanday adolatsizliklarni qilishi, yolg'on gapirishi, yolg'on guvohlar keltirishi va hokazolar tushuniladi. Tabiatida mana shunday illatlar bo'lsa, u odam munofiq hisoblanar ekan.

Shundan so'ng o'quvchilarning e'tibori hadisdagi: «... kimdagi ulardan bittasi bo'lsa, uni tark etmaguncha, munofiqlikdan bir xislati bor ekan, deyiladi» degan jumlagi qaratiladi. O'quvchilar bu jumlaning qanday tushunganliklarini aytsinlar. Shu tariqa ular hadisning mohiyatiga kiradilar, munofiqlikning yomonligini tushunadilar. O'quvchilar munofiqlikning illat ekanini anglagandan keyingina munofiq bo'lmaslikka harakat qiladilar. Chunki insonning ruhiyatida hamisha yomonlikdan qochish, yaxshilik sari yuz burish tuyg'usi bor.

O'rganish uchun tavsiya etilgan hadislardan yana biri «Barcha ishda xushmuomalalik darkorligi haqida» deb nomlanadi: «Nabiy sollallohu alayhi vasallamning jufti halollari – Oysha raziyallohu anho Urva ibn az-Zubayrga bunday deb aytib bergan ekanlar: «Bir to'da yahudiylar Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning huzurlariga kirib: «Assomu alaykum!» (ya'ni, «Sizga o'lim!») – dedi. Men ularning gapini anglab: «Va alaykumu-s-somu va-l-la'na!» (ya'ni, «Sizga ham o'lim va la'nat!»), – dedim. Janob Rasululloh: «Yo Oysha, shoshmay turg'il! Olloh taolo barcha ishda xushmuomalalikni yoqtirg'aydir», – dedilar. Men: «Yo Rasululloh, ularning nima deganini eshitmay (anglamay) qoldingiz!» – dedim. Janob Rasululloh: «Va alaykum!» («Sizlarga ham»), – dedim-ku, axir!», – dedilar».

Ma'lumki, o'quvchilar «Salom»ni turli xatoliklar bilan talaffuz qiladilar. Ular orasida faqat o'zlari tanigan-bilgan

kattalarga salom berish odati bor. Lekin tanimagan kattalar va o'z tengdoshlariga deyarli salom bermaydilar. Bundan tashqari, o'quvchilar salomning zarurligi haqida juda go'zal tasavvurga ega. Lekin buni ular shunchaki odobning, etiketning belgisi debgina bilishadi. Chunki barcha kattalar ham salomning zamirida payg'ambarimizning hadisleri yotganligini bilavermaydi. Shuning uchun o'quvchilarni yoshlik chog'idan bu kalomning mohiyatiga kirishga ko'maklashish adabiyot darslarining zimmasiga yuklatilgan.

Buning uchun o'quvchilarning diqqatini darslikda taqdim etilgan salom haqidagi hadis asosida avval «Assalому alaykum!»ning asli arabcha kalom ekanligini aytib, uni «Assomu alaykum!» bilan harfma-harf taqqoslash topshirig'ini berish mumkin. O'quvchilar bu topshiriqni bajarish asnosida har ikki iboraning mohiyatiga kiradilar, ya'ni «Assalому alaykum!» – «Sizga tinchlik bo'lsin!», «Assomu alaykum!» esa «Sizga o'lim bo'lsin!» degani ekanligini anglab yetadilar.

So'ngra salomlashish odobi haqida: «Kim avval salom berishi kerak?» degan savolni o'rtaga tashlash ham o'rinli bo'ladi. O'quvchilar bu savolga bilganlaricha javob berishlari tayin, so'ngra o'qituvchi ularning fikrlarini quyidagi gaplar bilan to'ldirib qo'ysa, mazkur darsning maqsadiga muvofiq bo'ladi: «Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf o'zining «Hadis va Hayot» kitobida: *«Islomdagi salomlashish eng go'zal va eng ma'noli salomlashishdir. Islomda tanigan va tanimaganga salom berish sunnatdir. Salomga alik olish esa, vojibdir»*,⁴ – degan va salomlashish haqida Ibrohim alayhissalom bilan go'zal yigitlar suratida kelgan farishtalar uchrashuvi haqidagi qissaga asoslanib: *«...ko'rishganda salom bermoq va alik olmoq farishtalar va payg'ambarlarning odatidir. Bu odatga mo'min-musulmonlar ham amal qiladilar»* (39-b.), – degan.

Shundan so'ng Muhammad sollallohu alayhi vasallamning yuqoridagi kitobda keltirilgan: «*Otliq piyodaga, piyoda o'tirganga va oz ko'pga salom beradi*»(46-b.) va Sayyor (r.a.)dan rivoyat qilingan: «*Sobit al-Bananiy bilan yurib borar edim. U yosh bolalar oldidan o'tayotib ularga salom berdi. So'ngra: «Anas (r.a.) bilan yurib borayotgan edim. U yosh bolalar oldidan o'tayotib ularga salom berdi va Nabiyy (s.a.v.) bilan yurib borayotganida u zot yosh bolalar oldidan o'tayotib ularga salom berganlari haqidagi hadisni aytdi*», – dedi» (48-b.), hadislarini o'qib berib, shayxning: «*Kattalarning yosh bolalarga salom berishida kibrdan saqlanish, tavo'z'lik va bolalarga ta'lim bor. Kichiklar hamma narsalarni kattalardan o'rganishlari barchaga ma'lum*» (48-b.), – degan ta'kidini o'quvchilarga ham uqtirib qo'yish o'rinli bo'ladi. Shu tariqa tanigan-tanimagan katta-kichikka birdek salom berish – mukammallik sari intilishning belgisi ekani o'quvchilarga singdiriladi.

Bundan tashqari, «*Avval salom, keyin kalom*» degan gapni o'quvchilar ham ko'p eshitgan bo'lishlari kerak. Bu ibora aslida Nabiyy sollallohu alayhi vasallamning hadislaridir. Bu iborani sharhlab olim Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf: «*Chunki salom omonlik va tinchlikdir. Avval omonlik va tinchlikni e'lon qilib, so'ng gap boshlash lozim*», – deydi va «*Salom bermaguncha birovni taomga da'vat qilmang*» hadisini keltirib, «*Chunki salom martabada taomdan ustun turadi*», – deya hadisni sharhlaydi. Bu bilan salom va salomlashish shunchaki odob bo'lmay, yuqorida aytilganidek, musulmonlar uchun sunnat ekanligi ham o'quvchilarning ko'ngliga joylab qo'yilishi o'rinlidir.

Darslikda o'quvchilarni ma'naviy komillik sari yetaklash uchun taqdim etilgan hadislarining bir qismi ilm haqidagi: «*Ilm fazilatlarini to'g'risida*», «*Allohning ilm to'g'risida nozil qilgan kalomi*» va «*Ilm o'rganmoq va ilm o'rgatmoqning fazilati*» nomli hadislaridir.

Ma'lumki, insonning barkamollikka erishuvida dunyoviy va diniy ilmlarning o'рни beqiyos. Chunki odam barcha narsani mana shu ikki bilim orqali o'zlashtiradi. Ularning birini o'zlashtirib ikkinchisini rad etish yoki ikkinchisini o'rganib birinchisidan voz kechish mumkin emas. Ular, har ikkisi, bir-birini to'ldiradi, biri ikkinchisini mukammallashtiradi. Shuning uchun avval o'quvchilarga ilm va ilimli kishilar haqida tushuncha berib qo'yish foydadan holi bo'lmaydi. Ilm – o'qish-o'rganish, tadqiqot, tahlil qilish orqali o'rganib, o'zlashtiriladigan tabiat va jamiyat haqidagi bilimlar tizimi.⁵

*«Shar'iy istilohlarda esa ma'naviy ishlarda narsalarni teskarisi yo'q darajada aniq bilish sifatiga «ilm» deyiladi».*⁶ O'qigan, bilimi bor kishilarni ilimli odam, diniy va dunyoviy ilmlarning ko'pidan xabardor, lekin ularning biror sohasi bilan maxsus shug'ullangan kishilarni esa olim deydilar. Ilimli kishining bandalar orasida ham, Yaratganning oldida ham martabasi ulug' bo'ladi. Buni quyidagi hadisdan ham anglash mumkin: *«Abu Dardo (r.a.)dan rivoyat qilinadi: «Payg'ambar (s.a.v.)ning: «Kim ilm talab qilish yo'liga yursa, Alloh unga jannat yo'lini oson qilib qo'yadi. Albatta, farishtalar tolibi ilmni rozi qilish uchun qanotlarini qo'yadi. Albatta olimga osmondagi zotlar, yerdagi zotlar, hatto suvdagi baliqlar ham istig'for aytadi. Olimning obiddan fazli xuddi oying boshqa yulduzlardan fazliga o'xshaydi. Albatta, olimlar payg'ambarlarning merosxo'rlaridir. Albatta, payg'ambarlar dinorni ham, dirhamni ham meros qoldirmaganlar. Albatta ular ilmni meros qoldirganlar. Kim o'shani olsa, ulug' nasibani olibdi», – deganlarini eshitdim»* (110-b.).

Mazkur hadisni kompyuter, kodoskop yoki oddiy qog'ozga ko'chirib yozib, o'quvchilarga namoyish etib, savollar bilan tarbiyalanuvchilarni hadisdagi har bitta jumlaning mohiyatiga kirishga yo'naltirish lozim. Bunda o'qituvchi o'quvchilarga: *«Nima deb o'ylaysiz, olim kim-u obid (bilimsiz kishi) kim? «Osmondagi (farishtalar), yerdagi (jamiki mavjudotlar) zotlar»*

deganda nimani tushundingiz? Istig'for aytish (birovning haqiga duo qilish) deganda nimani tushunasiz? Olimni Alloh nima uchun (ilmli bo'lib odamlarni diniy va dunyoviy bilimlardan xabardor qilgani uchun) yaxshi ko'rarkan? «Payg'ambarlardan meros qoldirilgan ilm»ni qanday tushunasiz?» singari mulohaza yuritib javob berishni talab qiladigan savollar bilan murojaat qilishi mumkin. Bu savollarga o'quvchilarning barchasi javob berishi shart emas, albatta.

O'qituvchi javob berganlarni rag'batlantirishi, o'рни kelganda ayrim javoblarni to'ldirishi mumkin. Agar savollarning ko'pchiligiga javob bo'lmasa, hadisni uyga topshiriq qilib berib yuborish, uyda kattalar bilan birgalikda uni sharhlab kelishni topshirish ham mumkin. Lekin zinhor-bazinhor ularga nasihat qilib, hadisni sharhlab berish mumkin emas. O'quvchilar o'z bilganlaricha, aqlari yetganicha o'zlari tahlil qilsinlar. Hadisda ilgari surilgan haqiqatlarni o'zlari kashf etsinlar. Mana shu kashfiyotlari ularga ma'naviy kamolotlari yo'lida o'qituvchining nasihatlaridan ko'ra ta'sirliroq, foydaliroq, samaraliroq bo'ladi.

Shundan so'ng ularga darslikda taqdim etilgan ilm haqidagi hadislarni o'qib berish va ularni sharhlatish mumkin bo'ladi. O'quvchilar hadislarda ilgari surilgan g'oyalarning mohiyatiga chuqurroq kirishlari uchun ularga: *«Ba'zi yer sof, unumdor bo'lib, yomg'irni o'ziga singdiradida, har xil o'simliklar va ko'katlarni o'stiradir...»*, – deganda qanday odam haqida gap ketayapti, deb o'ylaysiz? *«...va ba'zan yer qurg'oq, qattiq bo'lib, suvni emmasdan o'zida to'playdir, undan Olloh taolo bandalarini foydalantirgaydir. Odamlar suvdan ichgaydirlar, hayvonlarini va ekinlarini sug'orgaydirlar»*, – deganda qanday kishilar nazarda tutilyapti deb o'ylaysiz? *«Ba'zi yer esa tekis bo'lib, suvni o'zida tutib qolmaydir, ko'katni ham ko'kartirmaydir»*, – degan fikr, sizningcha, qanday odamlarga tegishli?» singari savollar bilan murojaat qilish mumkin. Shunda

tarbiyalanuvchilar hadis matniga qayta-qayta murojaat qiladilar, ilm, bilimlilik bilan bog‘liq haqiqatlarni anglab boradilar. Ilmning o‘z hayotlaridagi o‘rnini his qiladilar.

Qolgan hadislar ham vaqt imkoniyatidan kelib chiqqan holda shu tariqa tahlilga tortiladi. Ulgurmay qolganlarini shunday sharhlab kelishni uy vazifasi sifatida topshirish mumkin.

**Qunduzxon HUSANBOYEVA,
pedagogika fanlari doktori.**

¹ S. Ahmedov va boshq. Adabiyot. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. T.: Sharq, 2007. 27-b.

² Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 5–9-sinflari uchun adabiyotdan o‘quv dasturi. «Ma‘rifat» gazetasi, 2007-yil 2,7,11 oktabr.

³ S. Ahmedov va boshq. Adabiyot. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. T.: Sharq, 2007. 27-b.

⁴ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va Hayot. 37-juz. Adab. T.: Sharq, 2008. 37-b. (Keyingi misollar ham shu asardan olingan bo‘lib, sahifasi qavs ichida ko‘rsatilgan).

⁵ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. Ikkinchi jild. T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. 195-b.

⁶ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va Hayot. 3-juz. Niyat, ixlos, ilm. T.: Sharq, 2008. 79-b. (Keyingi misollar ham shu asardan olingan bo‘lib, sahifasi qavs ichida ko‘rsatilgan).

9-sinfda Furqatning «Sayding qo‘ya ber, sayyod» musaddasini o‘rganish tajribasidan

Umumiy o‘rta ta‘lim maktablari 9-sinfi dasturida Furqat ijodini o‘rganishga uch soat ajratilgan bo‘lib,¹ darslikida tavsiya etilgan asarlar orasida «Sayding qo‘ya ber, sayyod» musaddasi ham bor.² Dasturda (u 2007-yilda qayta

ishlangan) «Fasli navbahor o'ldi» va «Bir qamar siymoni ko'rdim, baldai Kashmirda» g'azallari tavsiya etilgan bo'lib, darslikda (u amal qilinishi kerak bo'lgan darslik sifatida tavsiya etilgan³) «Fasli navbahor o'ldi», «Ul qaro ko'z ko'zlariga surma bejo tortadir», «Surmadin ko'zlar qaro, qo'llar xinodin lolarang», «Biz istig'no eli, qichqirmag'on ma'vog'a bormasmiz» g'azallari, «Kishi holimni bilmas, mehribonidin adashganman» muxammasi va «Sayding qo'ya ber, sayyod» musaddasi o'rin olgan.

Men Furqat ijodini o'rganishga rejalashtirilgan birinchi darsni «Fasli navbahor o'ldi» va «Bir qamar siymoni ko'rdim, baldai Kashmirda» g'azallari, ikkinchi soatni «Ul qaro ko'z ko'zlariga surma bejo tortadir», «Surmadin ko'zlar qaro, qo'llar xinodin lolarang» g'azallari va uchinchi soatni «Sayding qo'ya ber, sayyod» musaddasi va «Kishi holimni bilmas, mehribonidin adashganman» muxammasini o'rganishga bag'ishladim. Musaddasni sinfdan o'rganib, muxammasni shu kabi tahlil qilishni uy vazifasi sifatida topshirdim. Men «Sayding qo'ya ber, sayyod» musaddasini o'rganishga bag'ishlangan darsni quyidagi reja asosida tashkil etdim:

1. Shoirning vatanda va musofirlikda kechgan hayoti va ijodi hamda uning o'zbek mumtoz adabiyotida tutgan o'ri (takrorlash).
2. «Sayding g'o'ya ber, sayyod» musaddasining tahlili.
3. Asardagi obrazlarni taqqoslash va ularga tavsif berish.
4. Xulosa. Uy vazifasi.

Mazkur asarni o'rganishning dasturiy talqini: «*Sayding qo'ya ber, sayyod*» musaddasida tarixiy voqelikning badiiy ifodalanishi. Unda tutqunlik fojiasining aks etganligi, erk va erksizlikning muqoyasasi, hurlikka tashnalik tuyg'usining ifodalanishi. Sayd, sayyod va lirik qahramon obrazlari talqini. Musaddasning badiiy xususiyatlari. Furqatning

mahorati»ni ochishga qaratilgan.⁴ Men butun darsni shu talqin asosida tashkil qilishga harakat qildim.

Darsning ta'limiy maqsadini: o'quvchilarga Furqat shaxsi, uning o'zbek adabiyoti xazinasiga qo'shgan hissasi haqida bilim berish, musaddas haqida nazariy ma'lumot berish, ularda badiiy tahlil malakasini shakllantirish; **tarbiyaviy maqsadini:** mumtoz she'r tahlili bilan o'quvchilar ma'naviyatidagi bo'shliqni to'ldirish, shakllanayotgan shaxsni o'zganing dardini his qilishga o'rgatish; **rivojlantiruvchi maqsadini esa:** shoirning asarlari zamiriga yashiringan hayotiy haqiqatlari va «men»ini kashf etish, mazkur musaddas tahlili asosida o'quvchilarda badiiy so'zga muhabbat hissini tarbiyalash, shu yo'l bilan ularni ma'naviy kamolot sari yo'naltirish tarzida belgiladim.

Darsda shoir portreti, Furqat sayohati aks ettirilgan xarita, Furqat ijodi yoritilgan ilmiy manbalardan jihoz sifatida foydalandim. Darsda badiiy tahlil, taqqoslash va suhbat usullarini qo'lladim.

O'quvchilarni dars rejasidan xabardor qildim. Bu, avvalo, ularning fikrini bir nuqtaga qaratishga, dars jarayonida bajarilayotgan ishlarga diqqat bilan qarashga o'rgatsa, qolaversa, o'quvchilarni ham qiladigan ishlarini shunday rejalashtirib olishga, ish jarayonida boshqa narsalarga chalg'ib ketmaslikka o'rgatadi. Men barcha ko'rgazmalarni darstaxtaga osib qo'ygan holda darsni boshladim.

Darsni uy vazifasi sifatida berilgan topshiriq – «Surmadin ko'zlar qaro, qo'llar xinodin lolarang» g'azali yuzasidan darslikdagi beshinchi topshiriq yuzasidan bajargan ishlarini tekshirishdan boshladim.

Ya'ni «Sayding qo'ya ber, sayyod»ni sinfda badiiy so'zga iqtidori bor bir o'quvchiga (unga avvaldan bu topshiriqni berib qo'ygan edim) ifodali o'qittirdim. So'ngra o'quvchilarni asarda uchraydigan eskirgan so'zlarning

mazmuni bilan tanishtirdim (sayd – ov, sayyod – ovchi, dom – tuzoq, baliyat – balo, qayg‘u, paymona – sabr-kosa, uzlat – yolg‘izlik, fig‘or – yarali).

O‘zim asar haqida umumiy ma‘lumot berib, u mazmuni bilan Yorkentda yozilganligidan dalolat berishini, she‘r olti bandli misralardan tashkil topgan bo‘lib, oxirgi ikki misra hamma bandda takrorlanib kelayotganini ma‘lum qildim. Shunga ko‘ra ham bu she‘r tarti‘band musaddas deb atalishini aytdim. Birinchi bandni yoddan o‘qib berib:

*Sayding qo‘ya ber, sayyod, sayyora ekan mandek,
Ol, domini bo‘ynidan, bechora ekan mandek,
O‘z yorini topmasdan, ovora ekan mandek,
Iqboli nigun baxti ham qora ekan mandek,
Hijron o‘qidin jismi ko‘p yora ekan mandek,
Kuygan jigari-bag‘ri sadpora ekan mandek*

tinglovchilarga quyidagi savol-topshiriqlar bilan murojaat qildim: 1. Shoir bilan saydni taqqoslang. Misralar qatiga yashiringan shoir «meni»ni aniqlashga urinib ko‘ring. Ular orasida qanday o‘xshashlik bor? 2. «*Hijron o‘qidin jismi ko‘p yora ekan mandek, Kuygan jigari-bag‘ri sadpora ekan mandek*» misralarini qanday tushundingiz?. 3. Nima deb o‘ylaysiz, nega bu misralar har bandda takrorlanib kelgan? Faqat musaddas janrining talabidanmi yoki ularda boshqa bir badiiy yuk bormi?

Zarur bo‘lgan joylarda o‘quvchilarning fikrlarini to‘ldirib, ikkinchi bandni o‘qidim:

*Kes rishtanikim, qilsin chapaklar otib jasta,
Hajrida alam tortib, bo‘ldi jigari xasta,
Tog‘larga chiqib bo‘lsin yora bilan payvasta,
Kel, qo‘yma balo domi birla oni pobasta.
Hijron o‘qidin jismi ko‘p yora ekan mandek,
Kuygan jigari-bag‘ri sadpora ekan mandek.*

1. Sayyod timsolini ijtimoiy hayotda kimga o'xshatish mumkin? 2. Sayyodning saydi bilan tog'lar orasida qanday bog'liqlik bor? 3. Mazkur banddagi qaysi misrada o'tinch hissi kuchliroq ifodalangan deb o'ylaysiz?

O'quvchilar bu savollarga ham o'z imkoniyatlari darajasida javob berdilar.

*Besh kun sening davringda bechora xirom etsun,
Ohular ila o'ynab, ayshini mudom etsun,
Yomg'ir suvi to'lganda, tog' lolani jom etsun,
Haqqingga duo aylab, umrini tamom etsun.
Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mandek,
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mandek.*

1. «*Besh kun*» iborasini qanday tushundingiz? 2. Tog' lolasi bilan ohuning bir-biriga qanday aloqasi bo'lishi mumkin?

*Sargashta bu vodiya bir boshig'a rahm etgil,
Yo'q toqati bandingga, bardoshiga rahm etgil,
Yig'lab senga termulur, ko'z yoshiga rahm etgil,
Rahm etmasang o'ziga, yo'ldoshiga rahm etgil,
Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mandek,
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mandek.*

1. «*Yig'lab senga termulur, ko'z yoshiga rahm etgil, Rahm etmasang o'ziga, yo'ldoshiga rahm etgil*» misralarini qanday tushundingiz? 2. Nima deb o'ylaysiz, saydning sayyod qo'lidan qutulib ketish imkoniyati bormi?

*Tog'da ochilib lola, yer sabza bahor o'lsa,
Oxir bu nechuk bedod, olam anga tor o'lsa,
Chiqmay desa joyidin uzlatda fig'or o'lsa,
Gar chiqsa banogohi, domiga duchor o'lsa.
Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mandek,
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mandek.*

1. «*Chiqmay desa joyidin uzlatda fig'or o'lsa*» misrasidagi «uzlatda fig'or bo'l»ishi bilan ovchining

«dom»ida bo'lish o'rtasida qanday farq bor? 2. Ohuning qaysi jihatiga mumtoz adabiyotda alohida e'tibor qaratiladi?

*Bechorani zulm aylab, qo'l-bo'ynini bog'labsan,
Har sori chekib-sudrab o'ldirgani chog'labsan,
Ko'ksini jafo birla lola kabi dog'labsan,
Sot menga, agar qasding olg'uvchi so'rog'labsan.
Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mandek,
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mandek.*

1. Ovchi ovini qanday holatga solgani haqidagi misralarni qayta o'qing. Ovchi shaxsiga munosabat bildiring.
2. Nima deb o'ylaysiz, sizningcha «Sot menga, agar qasding olg'uvchi so'rog'labsan» misrasida yashirin ma'no bormi?

*Yo'q xushi pari tekkan devonag'a o'xshaydur,
Ko'z yoshi yana to'lgan paymonag'a o'xshaydur,
G'am seli bilan ko'ngli vayronag'a o'xshaydur,
Furqatda bu Sa'dullo xayronag'a o'xshaydur.
Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mandek,
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mandek.*

1. Buncha iztiroblar, o'tinchlarning sababchisi bo'lgan Sa'dullo kim deb o'ylaysiz? Furqatning Sa'dullo bilan qanday aloqasi bo'lishi mumkin? 3. U Furqatning do'sti bo'lishi mumkinmi yoki biror afsonaviy qahramonmi?

Ba'zi o'quvchilar ohuning musibatli ahvolini tarixiy rivoyat qahramoni Sa'dulloga o'xshatishdi. U butun umrini tog'larda hayvonlar bilan o'tkazgan, ohu kabi har xil yovvoyi hayvonlar-u parrandalarga yaxshilik qilgan devona inson timsoli ekanini aytdilar.

Bir qism o'quvchilar esa Sa'dullo Furqatning sodiq do'sti, shoir ekanligini, uning sayohatlari davomida Furqat bilan birgalikda bo'lganligini, Yorkentga ham birga borganligini hamda Furqatga ko'p yaxshiliklar qilgan inson ekanligini aytishdi.

Dars so'ngida o'quvchilardan ovchi va ohuga xos xislatlarni topishni so'radim. Ular ovchida bemehrlik, berahmlik, xudbinlik, qabihlik, ochko'zlik kabi salbiy xislatlar borligini aytishdi. Men bu illatlar ovchining qaysi ishlarida ko'rinishini so'radim. Ohu timsolida ko'ringan itoatgo'ylik, qo'rqqoqlik, ehtiyotsizlik, jur'atsizlik singari sifatlar qaysi misralarda tasvirlanganini ham aniqladilar.

Darsda faol ishtirok etgan o'quvchilarni baholadim va uy vazifasi sifatida «Kishi holimni bilmas, mehribonidin adashganman» muxammasini shu tariqa tahlil qilishni ixtiyoriy uy vazifasi sifatida topshirdim. Qolganlarga she'ni yod olish vazifasi berildi.

**Omonboy MAHKAMOV,
Namangan viloyati Mingbuloq tumanidagi
43-maktabning ona tili va adabiyot o'qituvchisi.**

¹ Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5–9-sinflari uchun adabiyotdan o'quv dasturi. «Ma'rifat» gazetasi, 2007-yil 2,7,11 oktabr.

² Q.Yo'ldoshev va boshqalar. Adabiyot. T.: Yangiyo'l Poligraf servis, 2006. 166-b.

³ Til va adabiyot ta'limi. // 2009-yil, 8-son. 97-b.

⁴ Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5–9-sinflari uchun adabiyotdan o'quv dasturi. «Ma'rifat» gazetasi, 2007-yil 2,7,11 oktabr.

Данте ва Навоий ижодидаги муштараклик

Дунёга мислсиз «Илоҳий комедия» асарини тақдим этган буюк италян шоири Алигъери Данте инсоният тарихида янги давр – Уйғониш даври даракчиси бўлди. Шу боис Данте Низомий, Фирдавсий, Навоий, Рабле, Сервантес, Шекспир, Гёте, Байрон каби улуғ даҳолар қаторидан жой олди. Бу адиб ҳақида адабиётшунос Р.И.Хлодовский: *«Данте Италиянинг нафақат улуғ поэтик даҳоси, балки ёрқин индивидуал услубни ишлаб чиққан ва оригинал миллий тил назариясини яратган биринчи ижодкор эди»*¹, – деб ёзган эди.

Алигъери Данте италян тилининг камолотига йўл очган, уни адабий тил даражасига кўтарган улуғ зотдир. У ҳамма асарларида она тили учун қайғуриб ёзди ва бутун илҳомини она тилининг бебаҳо бойликларини очиб беришга сарфлади. Унинг «Халқ жонли тили ҳақида» рисоласи италян тилшунослигига асос солди. Ушбу рисолада муаллиф она тили – италян тилини камситиб, бегона тилни (провансал ёки лотин) мақтовчиларни танқид қилди ва уларни кўлида бебаҳо материал борлигини билмайдиган нўноқ усталар деб атади.

Шоир Италиянинг ички бирлиги, жипслигини қарор топтириш учун тил ҳодисасини фуқаролик қонунлари ва меъёрлари билан бир даражага кўяди. Унинг уқтиришича, умумий италян тили мавжуд, бироқ уни на сицилия, на таскан тили деб бўлмайди, чунки бу ягона яхлитликни унинг барча қисмлари (диалектлар) ташкил

этади. Тил ҳодисаларини ижтимоий идрок этишнинг дантеона тажрибаси айрим камчиликларга қарамай, илк бор амалга оширилган бўлиб, янги замон фанига йўл очди.

Илмий адабиётларда Дантенинг ижтимоий-маърифий қарашлари актуаллиги жиҳатидан мамлакатлар, қитъалар оша чегара билмаслиги алоҳида таъкидланди. Шу маънода Шарқ ва Марказий Осиё халқларининг Ўрта асрлар маданияти тараққиётини ўрганган йирик шарқшунос олимлар И.Крачковский, Е.Э.Бертельс, Н.И.Конрад тадқиқотлари Ғарбий Европа, хусусан, Италиянинг ушбу давр маданиятига оид бўлган муаммолар параллелизми, ўхшаш жиҳатлари ҳақида айтилган фикрлари билан қимматлидир.

Данте ва илк Ўрта асрлар Уйғониш даври маданияти мавзуга тегишли ҳолда ёзилган тадқиқотлар бизда оз эмас. Е.Э.Бертельснинг «Очерк истории персидской литературы» асари фикримизнинг ёрқин далилидир. Ушбу рисолада муаллиф Данте поэмасини буюк аллома Абу Али ибн Синонинг «Ҳайй ибн Яқзон» мажозий қиссаси билан қиёслайди.²

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, бу итальян шоири Ибн Синонинг фалсафий, космологик, тиббий асарлари билан нафақат яхши таниш бўлган, балки улардаги кўплаб қарашлардан ўз асарларида фойдаланган ҳамда аллома номини асарларида Арасту ва Афлотун каби антик даврнинг улуғ файласуфлари билан ёнма-ён келтирган; «Илоҳий комедия»да эса ўз эҳтиромини изҳор этиб, инсониятнинг бирламчи донишмандлари қаторидан жой берган.

Маълумки, «Ҳайй ибн Яқзон»да муаллиф кўҳна дунё каби нуроний қария билан учрашиб, суҳбатлашиб қолади ва у ўз жаҳонгашталиклари ҳақида ҳикоя қилади, тингловчини Ақл³нинг энг теран моҳиятига қадар аста-секин

олиб борувчи, ўзига хос дунёлар тузилишини баён этади. Бертельс: «Биз бу ўринда Данте «Илоҳий комедия»си асосий мотивининг хомаки кўринишини топгандай бўламиз. Фақат фарқ шундаки, Вергилий вазифасини Хайй бажаради ва у ўз шогирдини етаклаб юрмайди, балки бу машаққатли йўлни унга баён этади»⁴, – деб ёзади. Ушбу сюжет сўфийлик адабиётида кенг тарқалганлигини алоҳида уқтириб ўтиш лозим.

Данте ва Шарқ адабиёти намоёндалари ижодидаги муштараклик, параллелизмлар ўзбек мумтоз адабиёти мисолида ҳам ўзининг ёрқин ифодасини топган. Улуғ италян шоири «Халқ жонли тили ҳақида» рисоласини ёзган ва орадан юз эллик йил ўтиб, Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини (1499) яратган даврда уларни чуқур ўйга толдирган муаммоларнинг ҳайратланарли ўхшашлиги дантешунослар ва италян тили тарихчиларини қизиқтириб келади. Улуғ ўзбек мутафаккири ва шоири Алишер Навоий ўз она тилининг маданий аҳамияти, унинг адабий тил бўлишга ҳақли эканлиги масаласини илк бор кўтариб чиқди ва ўз асарлари билан бунни исботлади.

Шу ўринда академик адиб Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбекнинг бу хусусдаги қимматли сўзларини келтириш жоиз: «Ўзбек тилини адабий тил сифатида тасдиқлаш, унинг бойлигини, ифодалилигини кўрсатиш учун бу тилда катта адабиёт яратиш, бадиий даражаси бўйича машҳур Эрон шоирларининг буюк асарлари билан тенглаша биладиган асарлар яратиш керак эди... Бунини Алишер Навоий бажарди – у она тилида қудратли талантини намоён этди. Навоий буюк ижодий ҳамла билан ишлаб, фикрнинг чуқурлиги ва бадиий шаклнинг гўзаллиги билан шоён ҳайрат асарлар

ёзиб, она тили ва адабиётининг муаззам ҳайкалини яратди».⁵

Дарҳақиқат, Данте ўзининг бир қатор рисолалари, энг асосийси, беқиёс «Илоҳий комедия» поэмаси билан итальян тилининг таркиб топишига қанчалик муҳим ҳисса қўшган бўлса, Навоий ҳам ўз она тилини ҳимоя қилиб чиқиб, унинг ягона шеърий тил ҳисобланган форсий тил олдидаги афзалликларини шунчалик амалда исботлаб берди.

Шунингдек, Навоий замонавий илмий тилда айтганда, эски ўзбек тилининг лексик бойлиги, унинг грамматик шаклларининг мослашувчанлиги, стилистик имкониятлари, поэтик ифодалилигини очиб берди. Шоирнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асари она тилида ижод қилувчи шоирларга худди васият каби мерос қолганидек, Дантенинг «Халқ жонли тили ҳақида» лингвистик рисоласи ҳам итальян шоирлари учун шундай аҳамият касб этди. Ҳар икки буюк адиб ижодидаги бундай муштараклик Уйғониш даври намояндалари ижодидаги яқинликларга яна бир мисол бўла олади.

Ўрта асрнинг сўнгги ва янги замоннинг биринчи шоири ҳисобланган Алигъери Данте ижоди ва фаолияти жаҳон миқёсида кенг ўрганилмоқда, бутун бошли дантешунослик илми мавжуд. Афсуски, улуғ итальян шоири ҳақида уни оммавий таништирувчи рисола, мақолалар ижодининг муайян қиррасини таҳлил қилувчи илмий тадқиқотлар етарли эмас.

Марзия ҚАЛАНДАРОВА,
филология фанлари номзоди,
ЎзДЖТУ доценти.

¹ Р.И.Хлодовский. Заметки о стиле Данте // Дантовские чтения. – М.: Наука, 1976. – С. 44.

² Абу Али ибн Сино. Саломон ва Ибсол. Шеърлар, фалсафий қиссалар, рисоалар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 59–70-б.

³ Ақл – қариянинг тўлиқ исми: ақл мажозий маъносида келувчи «Ҳайй ибн Яқзон – Уйғоқ ўғли Тирик». Ўша асар, 13-б.

⁴ «Известия АН СССР. Отд. общ. наук». 1938, № 1–2. – С.80.

⁵ Ойбек. Асарлар. 10 жилдлик. 9-жилд. Алишер Навоий. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 140–141-б.

«Холдорхон» достонига хос баъзи лексик хусусиятлар

«Холдорхон» достони лексик жиҳатдан қипчоқ шева-ларининг тил хусусиятларини ўзида тўлалигича акс эттирган. Айти пайтда, ифоданинг бошқа халқ оғзаки ижоди намуналарига қараганда китобий услубга мойиллиги достон лексикасини таҳлил қилишда шева ва адабий тилни қиёслаш усулидан фойдаланишни тақозо этади. Шу боис «Холдорхон» достонининг матни устида ишлаганда қуйидагиларга эътибор берилади:

– адабий тилда ҳам, умумхалқ тилида ҳам мавжуд бўлган, аммо маъноларининг биттаси билан жонли тилга хосланган лексемалар;

– адабий тилда ҳам, умумхалқ тилида ҳам вариантлари мавжуд бўлган, аммо бу вариантларнинг биттаси сўзлашув нутқига хосланган лексемалар;

– тилимиздаги мавжуд моделлар асосида достон муаллифи томонидан яратилган лексемалар;

– достон айтувчиси томонидан маъноси ўзгарган ҳолда қўлланган лексемалар; адабий тил нуқтаи назаридан эскирган, диалектал лексемалар.

Ушбу мақолада дoston лексикасида қўлланилган адабий тилда ҳам, умумхалқ тилида ҳам мавжуд бўлган, ammo ўз маъноларининг биттаси билан жонли тилга хосланган лексемалар ҳақида сўз юритамиз.

Лексемаларнинг бу туркумини, ўз навбатида, яна икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Маъноси кенгайган, лекин фақат бир маъносида диалектал хосланиш юз берган сўзлар.

Аёл. Ушбу сўз муайян жинсдаги кишини – хотин кишини англатади. Сўзнинг *рафиқа, ёстиқдош, хотин, оила* сингари синонимик вариантлари мавжуд.¹ Дoston матнида *аёл* ўзакли сўз 19 марта қўлланилган. Мазкур элементнинг синоними саналадиган қадимги туркий тилдаги *хотин* сўзи² бирмунча фаол – 42 марта ишлатилган. *Аёл* дostonда ўзининг асосий маъносидан ташқари, икки ўринда *умуман бола-чақа* маъносида ҳам қўлланилган: *Қирқ йигити ёппа тўйга, қолмасин, Уларнинг ҳам айтдим аёлларини.*³ Тилимизда *аҳли аёл* бирикмаси ҳам мавжуд. Бирикманинг расмий оҳангининг қўлланилиш имкониятларини чеклаб қўйган ва у юқоридаги услубга хосланган. *Аёл* сўзининг *аҳли аёл, бола-чақа* маънолари ушбу сўз тилимизга қабул қилингандан кейинги даврларга мансуб. Х.Дониёров ҳам «*кейинги вақтларда баъзан стилистик юмшоқлик нуқтаи назаридан*» мазкур сўзнинг кўпроқ қўллана бошлаганлигини қайд этган.⁴

Дostonда бу мазмун сўзлашув нутқида хос бўлган *хотин-халаж* сўзи билан ҳам берилган: *Бизларнинг йўғимизда салгина одам келса, у қолган хотин-халажнинг қўлидан нима келади?*⁵

Бўлмоқ. ЎТИЛда бўлмоқ лексемасининг яна бир маъноси – сўзлашув нутқида қайд этилмаган *тенг келмоқ, баравар келмоқ* шакли тақдим этилган: *Барингизга ёлғиз*

ўзим бўламан, Бошингизга не кунларни соламан.⁵ Гарчи, мазкур лексема ушбу дoston матнида учрамаса-да, сўзлашув нутқида унинг *тир келмоқ* варианты мавжуд. «Алпомиш»да ундан бироз ўзгарган шаклда фойдаланилган: *Шу еттовизга тир қилгани Қалмоқшоҳ ҳар мамлакатлардан алпларни олиб келиб...*⁷

Ёмон. Ушбу сўз сўзлашув нутқининг ЎТИЛда изоҳланган олти маъносидан ташқари, жонли тилда яна қўшимча стилистик маънони – бирор белги ёки воқеа-ҳодисанинг меъёридан ортиқ эканлигини кўрсатиш ва бунга қойил бўлиш оттенкалари билан ҳам иштирок этади: *Йаманам чыройли қызэкэндә каби.*⁸ Ушбу маъно дostonлар тилига ҳам кўчган: *Бу қизилбош ёмон кетди ўзидан, Қайтиб келиб ерман яксон қилайик* (29-б.). Бундай қўлланишда шахс-предмет ёки ҳаракат белги-хусусиятининг ортиқлигини кўрсатиш устувор ҳисобланиб, *у жуда, ғоят, ниҳоятда* каби сўзлар билан синонимик муносабатга киришади. Баъзан шу сўзлар билан ёнма-ён келади: *Жуда ёмон уруш бўлди, Ота боладан адашиб* (179-б.). Ёмон лексемасининг кучайтирувчи воситага айланганлигини яна шундан билса бўладики, урушнинг ўзи ёмон ҳодиса, уни яхши-ёмонга ажратиш мантиқан мумкин эмас. Унинг салбий ҳодиса эканлигини таъминловчи восита вазифасини ёмон сўзи бажармоқдаки, бу мазкур элемент ўзининг бир маъноси билан ёрдамчи сўзлар туркумига яқинлаша бораётганлигини кўрсатади.

Тоза. Бу сўз адабий тилда *кир, чанг, ифлослик ва шу кабилардан холи; озода, покиза; аралашмалардан холи; соф, асил;* кўчма маънода эса *доғ тушмаган, булғанмаган; соф, пок* маънолари билан фаол қўлланилади. Луғатда сўзнинг *жуда ҳам, роса* маъноларини берадиган равиш тарзида тўртинчи маъноси ҳам изоҳланган.⁹ *Шуйтиб Кўлбар қўшинда Тоза зўрлик эта-*

ди (173-б.). Унинг ана шу маъноси диалектал хосланган ва қўлланиш доираси тобора чегарланиб бормоқда. Бу сўз маълум даражада стилистик хусусиятга эга бўлиб, ҳаракатни кучайтириб беришга кўмаклашади. «Холдорхон» достонида ушбу сўз 57 марта қўлланган бўлиб, шундан 44 ўринда *жуда, роса, энг, айни* сўзларига маънодош ишлатилган: *Тўйга айтибди бизни синаб билмоққа, Тоза билса, устимизга келмоққа* (32-б.).

Ушбу элементнинг синоними бўлган *жуда* сўзи достонда 325 марта қўлланган. Китобий *айни ва роса* бирликлари достонда биргина ўринда учрайди: *Авазхон ўғлон айни ўн уч ёшида, тилла жиға бошида* (139-б.). *Эрта билан майдон бўлиб, отишиб, Кун ўртага келиб, роса туш бўлди* (62-б.). Бугунги тилимизда *жуда* фаол бўлган *энг* сўзи достонда умуман қўлланмаган. Демак, достон матнида оммабоп ва қўлланиш имконияти ниҳоятда катта бўлган *жуда* сўздан кейин *тоза* сўзи кўп ишлатилган, дейиш мумкин.

Уй боши. Мазкур ибора тузилиши жиҳатдан *одам бошига* бирикмасига ўхшаб кетади, аммо ҳар икки бирикманинг маъноларида умумийлик ва хусусийлик оттенкаларига кўра фарқ бор. Сўзлашув услубига хос бўлган *уй боши* дан *ҳаммаси, бирваракайига* маънолари англашилади ва *бир бошдан* жумласининг маъносига тўғри келади: *Уй бошига сира одам қолмасин, Тўйга айтдим шу элатнинг барини* (7-б.).

Қобирға, қават. Достон матнида *ён, тараф, томон* маъносида қўлланилган: *Ҳали сизнинг қобирғангизда шунча лашкар одамингиз бор.* Достоннинг ўзида бу сўзга *биқинингизда* деб изоҳ берилган (158-б.). *Қават* ҳам шевада *ён* маъносида ишлатилади: *Кэ, қаватимдән отыр. Этәсының қаватыға кирип алды* каби. Мазкур сўз «Холдорхон» достонида ҳам шу

маънода қўлланилган: *Қаватимизда қизилбош яқин эди* (40-б.). Бу сўз АДИЛда: *ёнида, олдида, бирга юрган шериги маъносида*, деб изоҳланган.¹⁰

Ҳали. ЎТИЛда равиш сифатида еттита изоҳи берилган мазкур сўз сўзлашув нутқида *нафақат* маъносидаги кучайтирув, чегаралов вазифасини ҳам бажаради: *Ҳали ихтиёр, бахтиёр, юрт эгаси, давлат эгаси, мамлакат эгаси, балки Ёвмит билан Таканинг беклик, балки подшолиги Аваз қул билан Ҳасан қулники бўлиб бораётир* (44-б.).

2. Маъносида ўзгариш содир бўлгандан сўнг бошқа бир элемент билан шаклдошлиги вужудга келган сўзлар.

Ўларман. Ўлмоқ феълнинг луғавий маъноси ўлсам керакдир. Шу маънони бериши мумкин бўлган ўларсан ҳам гумон, шубҳа, иккиланиш маъноларини эмас, балки стилистик аҳамият касб этиб, аниқлик, кескинлик оттенкасини ифодалаган: *Сен Аҳмад, кўрнамак, энди ўларсан, Зўрлик қип қўрғонни тортиб оларсан* (58-б.). Шунингдек, шевадаги ўларман сўзи адабий тилдаги ўларман элементи билан грамматик омонимия ҳосил қилган ва дostonдаги маъносига кўра услубий чегараланишга юз тутган: *Бир ишга кучи етмайди, шўни ололмайди, ололмагандан сўнг ёқалашибми, тўбалашибми, ана кучи етмай қолганни ўларман деймиз* (25-б.). Ҳатто у субстанцияга учрайди: *Энди билдик, бариси ўларманлик экан, бўйинийўғонлик экан, тантибозлик эмас экан* (24-б.).

ЎТИЛда ушбу элемент ўлармон шаклида берилган ва маънолари а) *нафсини тия олмайдиган, очкўз*; б) *ўта берилган, муккасидан кетган* тарзида изоҳланган.¹¹ Аслида ўларман ўлармоннинг жонли нутқда фонетик ўзгаришга учраган шакли. Аммо ўлармоннинг ЎТИЛдаги

изоҳи, бизнингча, етарли эмас. Уни дoston матнидаги ўларманга татбиқ этиб бўлмайди. «Зомин сўзлиги» луғати өлөрмәнни қасамхўр деб изоҳлаган ва у бирмунча дoston тилидаги ҳақиқатга яқин келади.¹² Дoston матнида у кўпроқ *шилқимлик, хиралик* маъноларини англатади.

Ўхшатмоқ. Ўзбек тилида катта синонимик гуруҳни ташкил этадиган *бопламоқ, қойил қилмоқ, қойиллатмоқ, ўринлатмоқ, келиштирмақ, қотирмоқ, дўндирмоқ, қиймоқ, эшмоқ, мондаламоқ, ясамоқ* сўзлари сирасида *ўхшатмоқ* феъли ҳам бор. ЎТСИЛда *оддий иш-ҳаракатларга нисбатан ҳам, шунингдек, бажарилиши усталик, маҳорат талаб этадиган ҳаракатларга нисбатан ҳам қўллана олади*, деб таърифланган.¹³ ЎТИЛда унинг учинчи *дўндирмоқ, қойил қилмоқ* маъноси ҳам берилган.¹⁴ Мазкур сўз дoston матнида 29 марта қўлланилган ва барча ўринларда учинчи маънода қўлланилган: *Ошдан ул ўхшатса, бошдан сиз ўхшатиңг, гап шул* (19-б.). Бу эса сўзнинг шу маъноси сўзлашув нутқида фаоллиги ва адабий тилдаги имкониятлари чегараланиб бораётганлигидан далолат беради.

Қайта. Мазкур лексема *аксинча, билъакс, яхшиси, ундан кўра* маъноларида ишлатиладиган *қайтага* равишининг қисқарган шакли.¹⁵ Масалан: *Қайта сиз уни жуда шоштириб ташладингиз* (317-б.). Шу кўринишда у *янгидан, бошқатдан, янгича, янги асосларда; марта, карра* маъноларини берадиган равиш билан омонимик шаклни юзага келтирган.

Яна шуниси ҳам борки, қуйидаги мисол сўзнинг семантикасида яна тараққиёт юз бераётганлигини кўрсатади: «*Авазхон –Ў, тоға, ишингиз бўлмасин, барисин сизга бераман, ҳали сизни ўхшатаман, ғам еманг, – деб тоғасининг димоғини чоқ қилиб оқшом ётди*»

(318-б.). Гап муаллифи тоғасини бопламоқчи эмас. *Бопламоқ* сўзининг бир маъноси салбий оттенка беришга хизмат қилишини инобатга олсак, гапдаги *ўхшатмоқ* сўзини бу мазмунда тушуниш тўғри бўлмайди. Аксинча, бу ўринда фикр ижобий, тоғасига *кўмаклашиш*, *ёрдамлашиш*, *яхшилик қилиш*, *ишларини ўнглаш* маънолари акс этган. Бу бирлик сўзлашув нутқида кам қўлланилади.

Ўрни келганда, «Холдорхон» достонида синонимик қатордаги бошқа элементларнинг қўлланилишига ҳам эътибор қаратиш лозим. Достонда: *бопламоқ* 1 марта, *қойил қилмоқ* 6 марта қўлланган ва ЎТИЛда қайд қилинган *ишни ўрнига қўйиб завқ бағишламоқ*, *маҳлиё қилмоқ*, *ҳайратга солмоқ*, *тан беришга мажбур қилмоқ* маъноларини ифодалаган.¹⁶ *Душман бўлса ўзига*, *Қойил қилмай қўймайди* (81-б.). Бу маъноларни *ўхшатмоқ* сўзи беролмайди.

Бундан ташқари, достон матнида *дўндирмоқ*, *келиштирмоқ*, *мондаламоқ*, *эшмоқ*, *қойиллатмоқ*, *ўринлатмоқ* каби сўзлар ҳам учрамайди. *Қиймоқ*, *қотирмоқ* сўзлари эса *кўзи қиймоқ*, *терни қотирмоқ* сингари маъноларнинг шаклланишига хизмат қилган.

Юқоридагилардан шундай хулосага келиш мумкинки, достонда *аёлнинг бола-чақа*; *бўлмоқнинг тенг*, *баравар келмоқ*; *ёмоннинг жуда*; *тозанинг жуда*; *уй бошиганинг ҳамма*; *қобирғанинг тараф*, *томон*; *қаватнинг ён*; *ҳалининг нафақат*; *томирнинг қариндош*, *ўларманнинг шилқим*, *хира*; *ўхшатмоқнинг бопламоқ*, *яхшиламоқ* каби маъноларни ифодалаганлиги сўз маъноларининг кенгайиши ва жонли нутққа хосланиши учун эпик жанрнинг имкониятлари кенг бўлганлигидан далолат беради.

Шоир дostonнинг бадий ифодали бўлиши учун бу имкониятлардан самарали фойдалана олганлигини ҳам таъкидлаш ўринлидир. Бундан ташқари, адабий таълимда халқ оғзаки ижоди намуналарини ўрганишда тилининг мана шундай жиҳатларига эътибор қаратиш уларни ўрганиш самарадорлигини ҳам таъминлайди.

**Абдуваҳоб ЭШМУРАТОВ,
Жиззах Давлат педагогика институти
катта ўқитувчиси.**

¹ А.Ҳожиёв. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Т.: Ўқитувчи, 1974. 214-б.

² Ш.Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Т.: Университет, 2000. 402-б.

³ Холдорхон. (Эргаш Жуманбулбул ижросида Ҳоди Зариф томонидан ёзиб олинган.) Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. 7-б. (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

⁴ Х.Дониёров. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. Т.: Фан, 1979. 160-б.

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. М.: Русский язык, 1981. 41-б.

⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I жилд. М.: Русский язык, 1981. 104-б.

⁷ Алпомиш. (Фозил Йўлдош ўғли ижросида М. Заитов томонидан ёзиб олинган). Т.: Шарқ, 1998. 38-б.

⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. М.: Русский язык, 1981. 257-б.

⁹ Ўша асар, 196-б.

¹⁰ Т.Мирзаев, Ж.Эшонқул, С.Фидокор. «Алпомиш» дostonининг изоҳли луғати. Т.: «Elmus-Press-media», 2007. 129-б.

¹¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. М.: Русский язык, 1981. 502-б.

¹² Б.Тўйчибоев, Қ.Қашқирли. Зомин сўзлиги. Т.: Минерал ресурслар институти, 2008. 219-б.

¹³ А.Ҳожиёв. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Т., 1974. 64-б.

¹⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. М.: Русский язык, 1981. 524-б.

¹⁵ Ўша асар, 540-б.

¹⁶ Ўша асар, 593-б.

Тоғай Муроднинг миллий қаҳрамонлар тимсолини яратишдаги усули

Ҳар қандай санъат асарининг ҳаётийлигини, халқчиллигини, миллийлик ва барҳаётлигини таъминлашда она замин, у ерда яшовчи халқ ҳаёти ва унинг бой маънавий мероси ҳисобланмиш халқ оғзаки ижодининг ўрни беқиёсдир. Ижодкор ўзига хос миллий руҳда асар яратиш учун ана шу халқ турмушини, урф-одат ва анъаналарини, руҳиятини, тафаккур тарзини ҳамда таъсирланиш хусусиятларини жуда яхши билиши лозим. Шу боисдан соф миллий асар дея эътироф этилаётган санъат намуналарида тасвирланган қаҳрамонлар характеридаги миллий хусусиятлар муҳим аҳамият касб этади. Зеро, миллат руҳияти она заминда ўзига хос миллий анъаналар, қадрият ва урф-одатлар замирида вояга етган инсон руҳияти, ички кечинмалари, тафаккур тарзи, хатти-ҳаракатлари билан чамбарчас боғлиқ.

Халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётнинг ўзаро алоқаларини ўрганишда фольклор қаҳрамонларининг бадиий асарлардаги талқини ҳамда бадиий асарларда миллий образларни яратишда фольклорнинг ўрни масаласи ниҳоятда муҳим. Чунки қаҳрамон бадиий асарнинг асоси, унинг сюжетини ташкил этувчи бадиий элементларни бир-бирига боғловчи, воқеалар ривожини ҳаракатга келтирувчи поэтик куч вазифасини бажаради. Миллий асарда қаҳрамонлар асарнинг марказида туради. Сабаби, ижодкорнинг энг катта кашфиёти адабиётга ўзига хос янги миллий қаҳрамонлар олиб кириши билан ҳам белгиланади.

Истеъдодли ёзувчи Тоғай Муроднинг бу борадаги муваффақиятли одимлари ўзбек адабиётида ўзига хос оригиналлиги билан ажралиб туради. Адиб яратган пер-

сонажларнинг ҳар бири ўзига хос миллий характерга эга бўлган қаҳрамонлар, ўз халқининг ҳақиқий фарзанди бўлган кишилардир. Унинг асарларидаги қаҳрамонлар маънавий оламининг кенглиги, қаҳрамоннинг маҳаллий муҳит фарзанди сифатида гавдаланиши ва ўзида миллат характерига хос фазилатларни умумлаштириши, шунингдек, қаҳрамон табиатидаги миллий туйғуларнинг умуминсоний қадриятлар даражасига кўтарилиши каби хусусият ёзувчи услубига бевосита дахлдор фазилатдир.

Дарҳақиқат, Тоғай Мурод қаҳрамонлари ҳеч бир адибникига ўхшамайди: содда, самимий, ишонувчан, холис, дили билан тили бир, пок инсонлар. Хусусан, «От кишнаган оқшом», «Юлдузлар мангу ёнади», «Ойдинда юрган одамлар» қиссаларидаги Бўри полвон, Зиёдулла кал, Қоплон, Оймомо шулар жумласидандир. Уларни бирлаштирувчи битта хусусият мавжуд: бу – чин маънодаги ўзбеклик, ўзбекнинг дардини, ўзбеклик дардини чуқур ҳис этиши. Шу боисдан улар асарларда кўпроқ ички дунёси, таъсирланиш хусусияти, тафаккур тарзи ва руҳияти билан ўқувчига завқ бағишлаб, унда қизиқиш уйғотади. Чунки улар ўзлари соғинган оддий ўзбек кишилари. Миллий анъаналар, қадриятлар, урф-одатлар замирида камол топган инсонлардир. Ёзувчи бундай миллий қаҳрамонларни яратишда, уларнинг ички оламидаги ўзгаришларни тасвирлашда ана шундай миллий хусусиятларни ўзида мужассам этган бой халқ оғзаки ижоди сарчашмалари анъаналаридан унумли фойдаланган. Шу боисдан улар ниҳоятда жонли, ҳаётий, таъсирли, қалбга яқин, ҳар жиҳатдан соф миллий қаҳрамонлар сифатида гавдаланган.

Адибнинг қаҳрамонларига танлаган номларда ҳам ўзига хос миллий менталитетимиз акс этган бўлиб, улар фольклор орқали халқимизнинг қадимий мифик тафаккур

чашмаларига бориб тақалади: Бўри полвон, Зиёдулла чавандоз, Қоплон, Оймома. Бу қаҳрамонлар характерида ҳам ўзбекларга хос инсон шахсияти тасвирланган бўлиб, миллий, ўзбекона хусусиятлар мужассамлашган. Уларда акс эттирилган миллийлик, халқ оғзаки ижоди қаҳрамонларига хос хислатларни замонавий кишилар образига пайванд қилишда ўз ифодасини топган.

Умуман, халқ оғзаки ижодида қадимдан ҳар жиҳатдан баркамол, маънавий етук инсон образи куйланиб келинган.

Адибнинг «Юлдузлар мангу ёнади» қиссасида ҳам Бўри полвоннинг ҳаёти, кечмиши билан боғлиқ воқеалар асосида унинг ўзига хос образи кашф этилган. Ёзувчи миллат қайғуларини, орзуларини ва покиза туйғуларини ушбу образ орқали ифода этади. Зеро, Бўри полвон соф миллий қадриятлар билан тарбияланган ҳақиқий миллат фарзанди. У миллатига дахлдор ҳар бир урф-одат, анъана ва қадриятларни севиб, аяб муносабатда бўлади, миллат дарди билан яшайди.

Бўри полвон сиймосида биз халқ оғзаки ижоди қаҳрамонларига хос ор-номус, ғурур ва жўмардликни кўрамиз, айти пайтда унинг қалбидан кечган ғоятда но-зик кечинмаларнинг фольклорга хос анъанавий талқин усуллари орқали ифодаланиши қиссанинг таъсирли чиқишини таъминлаган омиллардан бири бўлиши билан диққатга сазовордир.

Адиб қаҳрамонининг руҳий изтиробларини акс эттиришда халқ дostonларида кенг қўлланган шартли тасвир усулидан унумли фойдаланади. Маълумки, дostonларда бундай тасвир усули кўп қўлланилиб, уларда қаҳрамонлар жонли-жонсиз нарсалар билан суҳбатлашиши натижасида қаҳрамоннинг руҳий дунёси, кўнгил нидолари акс эттирилади. Худди шунга ўхшаб,

Бўри полвон ҳам ёрилади, лекин одамга эмас, табиатга, унинг забонсиз, меҳнаткаш жонзотига:

«Жонивор, анови кетаётган эшаклини кўряпсанми? У менинг қиёматли ошнам Насим.

Жонивор, менинг на отам, на ака-укаларим бор. Ёлғиз ўғилман. Отам ҳам, ака-укаларим ҳам ана шу ошнам...

Бировга айтма, жонивор, ҳай анави қирда бир қиз бор, шу қиз менинг кўнглим эди.

Қиёматли ошнам кўнглимга чанг солди! Уҳ, кўрғилик!..

Бировга айтма, жонивор, айтгилиги йўқ...»¹.

Бўри полвоннинг нутқиға эътибор берсак, унинг сўзларида ҳам ўзбек халқ оғзаки ижодига хос руҳ, жозибача, тасвир етакчилиқ қилганининг гувоҳи бўламиз:

– Насим ошна, бир гап айтсам бировга айтмайсанми? Ошна, Момоқиз яхши, эшитяпсанми, у яхши..., – деди Бўри...

– Насим ошна, сен Момоқизга айт, Бўри сени тушларида кўради, де. Сенга қиёқни дўржироқ беришида гап бор, де... (24-б.).

Эътибор берилса, қаҳрамон Момоқизга бўлган муносабатини бугунги кунда оддий ҳолга айланиб бораётган «севаман» сўзи билан изоҳлаганда, эҳтимол унинг беғубор туйғуси оддий бўлиб, китобхон қалбини ларзага келтирмасди. Бўри полвон нутқида соддалик, самимийлик уфуриб турибди. Эътибор берсак, бой халқ оғзаки ижодимизда шунчаки «севаман» сўзи билан севги изҳор қилинмаган, билъақс ўзига хос тасвир йўсинларидан фойдаланилган. Бундан ташқари, Бўри полвон тилидан айтилган *дўржи, шуйтиб-шуйтиб, эмчакдош* каби кўплаб сўзларда ҳам ўша бой маънавий меросимиз

ҳисобланмиш халқ оғзаки ижодидаги сўзларга жо этилган руҳиятни кузатиш мумкин.

Тоғай Муроднинг миллий қаҳрамонлар яратишда фольклор анъаналарининг таъсирини «От кишнаган оқшом» қиссасидаги Зиёдулла кал тимсолида ҳам кўриш мумкин. Умуман, кал тимсоли халқ оғзаки ижодидаги кўпгина жанрларда учрайди. Тоғай Мурод ҳам ўз ижодида бу тимсолдан унумли фойдаланади.

Достонларда кал гўзал маликага ошиқ бўлади ва ҳар қандай тўсиқни енгиб ўтиб, унга уйланади. Зиёдулла калнинг қишлоқнинг энг сулув қизи – Момосулувга уйланиши ҳам худди шу анъанани ёдга солади. Зиёдулла кал образига фольклорда машҳур бўлган анъанавий кал образи асос бўлгани, бу образга хос мураккаб феъл-атвор халқ яратган кал образи билан Зиёдулла ўртасидаги эпик мақсад нуқтаи назаридан кўзга ташланадиган яқинлик, асар услубидаги халқона руҳиятнинг заргарона талқин этилиши бунинг яққол исботидир. Тоғай Муроднинг Зиёдулла кал образини яратишдаги фольклор анъаналаридан ижодий озиқланганлигини профессор Баҳодир Саримсоқов ҳам таъкидлаган: *«Зиёдулла чавандоз образини безаб турувчи мардлик ва соддалик, мўминлик ва ўжарлик, камтарлик ва бироз иззатталаблик каби контраст характер қирралари ҳам мавжудки, буларнинг барчаси яхлит олинганда образнинг мураккаб ва айни пайтда, баркамол чиққанлигидан далолат беради. Хўш, қиссадаги Зиёдулла кал образининг бу қадар мураккаб ва зиддиятларга тўла характерини яратишни Тоғай Мурод қаердан ўрганди, деган савол туғилади. Бу саволга эса Тоғай Мурод Зиёдулла образининг етук характерини яратишда фольклорга, аниқроғи, халқ эртак ва достон-*

ларидаги комик кал образининг хислатларига таянган ҳолда яратди, деб дадил жавоб бериш мумкин»².

Шунингдек, Қоплон ва Оймомо образлари характерида ҳам миллийликни таъминлаш мақсадида фольклор анъаналарига мурожаат қилинганлигини кузатишимиз мумкин. Адибнинг халқ оғзаки ижодидан самарали фойдаланишга эътибор берганлигини биргина Оймомо тасвири берилган жумлалар орқали ҳам билиб олса бўлади:

«Сулув юзларини оппоқ десак, бизнинг ҳаққимиз кетади. Қорачадан келган десак, қизнинг ҳақи кетади.

Буғдойранг бўлди!

Барчин юзли бўлди, саратон юлдузли бўлди, паршон зулфли бўлди» (222-б.).

Адиб бу тасвири бежиз келтирмаганлигини қиссани ўқиш давомида англаймиз. Негаки Оймомонинг нафақат ташқи тасвири, балки руҳияти ҳам Барчинни эслатади. У гўзал, оқила, покиза қалбли, андишали, ҳаёли қиз сифатида тасвирланади. Қиссада Оймомо руҳияти ҳам ғоят теран акс эттирилган. У Барчин сингари баланд мартаба, баланд руҳ, баланд қадр эгаси ҳамдир. Қиссадаги Оймомо тасвири минг йиллардан бери куйланиб келинаётган ўзбек аёлларига хос фазилатларни ўзида мужассам этганлиги билан диққатга сазовордир.

Адиб қиссаларини кўздан кечирар эканмиз, асар қаҳрамонлари руҳиятидаги миллий хусусиятлар намоён бўлган ўринларни кўплаб учратишимиз мумкин. Масалан, бир умр фарзанд умидида изтироб чекиб ўтаётган Қоплон ва Оймомо ўзларини докторларга кўрсатмай, балки фолбин, табиб ва азиз-авлиёлардан мадад кутиш лавҳалари қаҳрамонларнинг ўзбекларга хос миллийлик хусусиятларини очиб бериши билан қиссага ўзгача бир руҳ бағишлайди.

Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, кўплаб асарларда ошиқ-маъшуқлар шунчаки сўзлари, кўриниши, хатти-ҳаракатлари билан бир-бирига мос келса, Тоғай Мурод қаҳрамонлари руҳияти билан ҳам уйғунлашиши адибнинг ўзига хос маҳоратидан дарак беради. Яъни, Оймомо сингари Қоплон ҳам Ҳазрати Хизрдан мадад кутади. Асардаги бу ўринлар жуда юксак тасвирларда берилади. Бу лавҳалардан эса китобхон халқимиз менталитетига хос фарзандсизликнинг инсоний фожиа эканлигини чуқур ҳис эта олади.

Бундан ташқари, адиб миллий қаҳрамонлар характери ёритишда халқ тафаккурининг чечаклари бўлган халқ мақоллари, иборалари ва ҳикматли сўзларидан ҳам самарали фойдаланганлигининг гувоҳи бўламиз. Жумладан, асарда келтирилган «Итдан бўлган қурбонликка ярамас», «Лайлакнинг юришини қиламан деб, чумчуқнинг пути йиртилган экан», «Камбағални туянинг устида ҳам ит қопади», «Одам сўзлашиб топишади, йилқи кишнашиб», «Эшак йиқитса, туёғини тўшайди, от йиқитса, ёлини тўшайди», «Яхши отдан йиқилса, ёмон таъначи бўлади», «Оғзинг қора қон бўлса-да, ғаниминг олдида тупурма», «Бармоғимнинг қайси бирини тишласам-да оғрийди», «Наслини билмай қиз бермаслар», «Чин гаплар кўнгилда бўлади», «Косангнинг таги оқармасин», «Ўйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир», «Тегирмон навбати билан» каби халқ мақол, матал, ибора ва ҳикматли сўзлари орқали қаҳрамон ички дунёсини очиб, унинг кайфияти ва руҳиятини баён этишда, асарларни халққа яқинлаштиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилган.

Хуллас, Тоғай Мурод бой маънавий меросимиз ҳисобланмиш халқ оғзаки ижодининг бетакрор анъаналаридан ижодий озиқланиб, ўзига хос миллий қаҳрамонлар

ярата олди ва улар асарларига ўзгача миллий руҳ бағишлаб, халқимиз руҳияти, миллий тафаккур тарзини, руҳий дунёсини ўзига хос тарзда акс эттирди. Шу билан бирга адибнинг миллий қаҳрамонлар яратиш борасидаги ижодий тажрибаси, янги авлод адиблари учун маҳорат мактаби бўлиб қолади.

**Чори БАДАЛОВ,
ЎзДЖТУ аспиранти.**

¹ Тоғай Мурод. От кишнаган оқшом. Т.: Шарқ, 1994. 30–31-б. (Кейинги мисоллар шу асардан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

² Б.Саримсоқов. Адабиёт ва фольклор синтезининг янги қирраси // Филология масалалари. 2008/1 (18)-сон. 16-б.

Интерьер ва қаҳрамон руҳияти

Маълумки, ижодкор инсон образини яратар экан, тасаввур ва бадиий тавсиф учун унга турли томондан разм солади. Хусусан, ёзувчини инсондаги ҳамма нарса – унинг ташқи ва ички дунёси, одат ва фикрлари, яшаш ва хизмат жойи, атрофидаги одамлар ва табиат олами билан ўзаро муносабатлари – барча-барчаси қизиқтиради. Адабиётда бу қизиқиш ўзгача бадиий шакл касб этади ва у қанчалик чуқурроқ ўрганилса, инсон образи шунчалик тўлароқ тасвирланади, ижодкорнинг инсонга қарашлари янада яққолроқ намоён бўлади. Ушбу мақолада биз халқимизнинг атоқли адиби Хайриддин Султонов қаламига мансуб «Ёзнинг ёлғиз ёдгори» қиссасида учрайдиган интерьер тасвирининг қаҳрамонлар руҳий ҳолатини кўрсатишдаги аҳамияти хусусида сўз юритамиз.

Адабиётшуносликда бадиий тавсифнинг қуйидаги уч кўриниши мавжуд: *портрет, пейзаж ва интерьер* (мулки борлиқ). Аммо таъкидлаб ўтиш жоизки, бадиий тавсифнинг учала кўриниши ҳам ягона мақсад – инсонни тавсифлаш вазифасини бажаради. Портрет, пейзаж ва интерьер тасвирида нутқда айнан тавсифлаш етакчилик қилади. Аниқроғи, ижодкор инсон тавсифида муаллиф баҳосини ифодалайдиган нутқ воситаларига кўпроқ таянади.

Маълумки, бадиий асарда нарса, буюм, ашёлар дунёси реал воқеликка муайян предметлик шаклини беради. Бунда қаҳрамон ҳаракатланадиган, яшайдиган шароит – уй-жиҳозлари, асбоб-анжомлар одатда икки асосий йўл билан: объектив борлиқ (бу ҳолатда мулкый шароит фон вазифасини бажаради) ва қаҳрамоннинг субъектив идрок этиши (нарс-буюмлар персонаж таассуротлари, кечинмалари, ўй-хаёллари манбаига айланади) тарзида тасвирланади.

Интерьер (французча *interieur* – ички) тасвирида қаҳрамон атрофидаги нарс-буюмлар дунёси орқали унинг яшаш тарзи, маъқеи, қизиқиш ва машғулотлари кўрсатилади. Бундан ташқари, интерьер қаҳрамонни характерлаш, ижтимоий муҳитни, воқеликни тасвирлаш ва, энг муҳими, персонаж руҳий ҳолатини ёритиш воситаси сифатида ёзувчи услубининг ўзига хос қирраси ҳисобланади.

Масалан, «Ёзнинг ёлғиз ёдгори» қиссасида ёзувчи Хайриддин Султонов бош қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини ёрқин рангларда очиш учун атроф-борлиқ, шароит-вазиятдан унумли фойдаланади. Қўшниси Хусниянинг сигирини болалатиб қайтган Адаш Карвон уйига кирар экан, оғир руҳий ҳолатни бошдан кечиради:

«Адаш Карвон уйига кўнгли ёришиб қайтди. Лекин оғзини аждардек очиб ётган қоп-қоронғи ҳовлисига

қадам кўяркан, кўнглидаги ёруғликдан ном-нишон қолмади. Ўзини-ўзи койиди: айвоннинг чироғини ёқиб кетса, нима экан!

Пайпасланиб йўлакдан айвонга чиқди, чироқнинг тугмасига қўл чўздию, негадир ёқмай, пойгакдаги кўрпачага тиз чўка қолди.

Атроф жимжит. Зимистон. Чолнинг кекса дилини билгисиз бир қайғу чулғади».¹

Ойдинлашганидек, интерьер: «оғзини аждардек очиб ётган» қоп-қоронғи ҳовли, айвон, чироқ тугмачаси, пойгак, кўрпача, сукунат, зимистон тун – барчаси бирлашиб, персонаж дилида ҳадсиз ғам-алам уйғотди. Бир бечоранинг сигирини болалатиб берганидан кўнглида пайдо бўлган ёруғлик ҳам ортга чекинди. Муаллиф қартайганида ёлғиз қолган қариянинг юраги тубига разм солмоқда. Нега Адаш Карвон чироқни ёқмади? Унинг оромсиз жисми ғамгин руҳиятига бўйсунди. Тўғри-да, рафиқаси ва ёлғиз ўғлидан ажралган одамнинг ҳаёти сукунатли зимистондан иборат эмасми?! Аслида ўғли ундан ёдгор бўлиб қолиши керак эди. Тақдирнинг ўйинини қарангки, кексайганида унинг ўзи кампири билан ўғлидан ёдгор бўлиб ўтирибди. Адаш Карвон – ёзнинг ёлғизгина ёдгори...

Бадиий ижодда мулки борлиқнинг психологик вазифаси турли хил бўлиши мумкин. Табиийки, инсон ўз атрофини эҳтиёжига мос ўзига ёқадиган нарсалар билан ўрашга интилади. Бироқ «Ёзнинг ёлғиз ёдгори»да Адаш Карвоннинг уйи тавсифида ортиқча нарса кўзга чалинмайди, ўзбек қишлоқларидаги оддий ҳовлилардан бири сатҳида кундалик рўзгор анжомларини кўрамиз. Бу сафар мулки борлиқ тасвири анчайин хомуш тарзда берилганки, китобхон тез орада бирор бир нохуш ҳодиса юз беришини сеза бошлайди ва кўп ўтмай ростдан ҳам Ойнисанинг у дунёга рихлат қилиши саҳнасига дуч келади:

«Қари марвак тут остидаги супа бўм-бўш. Лойтом боғ уйнинг шапалоқдек дарчасида ҳам милт этган чироқ кўринмайди. Жим-жит. Япроқлар шитирлайди, холос.

У алмисоқдан қолган ўймакор эшикни қия очиб ич-кари кирди. Шундоқ бурчакда, тахмоннинг ёнгинасида кўрпа-тўшак қилиб ётган кампирини ғира-шира кўрдию азбаройи шошганидан каловланиб, бошини кесакига уриб олди: «Милтиқнинг ўқидек юрган нарса...» (148-б.).

Муаллиф асарда китобхон учун шусиз ҳам маълум вазиятга алоҳида тўхталиб ўтирмайди. Фақат воқеанинг айрим белги ва тафсилотларини чизиб беради, холос, у ёғини синчков ўқувчининг ўзи тушуниб олади. Хусусан, ёзувчи асосан мулки борлиқнинг алоҳида олинган деталлари билан чекланади, холос. Мисол учун, ноҳақ айбланиб, узоқ муддатга қамалишидан олдин Хоккўзанинг даласидаги бостирмада ётган Адаш Карвоннинг Ғиёсхон билан бирга қочишдан бош тортиши эпизодини олайлик. Наим мелиса аслида Ғиёсхон эшонни эмас, беғуноҳ Адаш Карвонни бандилиқдан озод қилиш мақсадида ҳамқишлоқларига қочишни маслаҳат берган ва ўзи бостирмадан нари кетган эди:

«Ой баландлаб кетди. Чигирткалар чарчаб, тинди. Ҳулкар ёнбошга келганда Ғиёсхон ўрнидан туриб бостирма эшигини итариб кўрди – очиқ. Бошини чиқариб атрофга қулоқ солди – жимжит.

– Туринг, Адашбой, – деди у, – таваккали худо. Бу бадбахт алдамаган бўлса, қутулиб кетармиз, алдаган бўлса, эртага пешонамизга қадаладиган ўққа бугун учиб қўя қолармиз.

Адаш карвон жойидан қўзғалмади.

– Бир бошга бир ўлим, мунча ивирсидингиз, Адашбой?

– Нима қил дейсиз?

– Қочмайсизми?

– *Эркак ҳам қочадими?»* (130-б.).

Адаш Карвон йигитлигида бўлиб ўтган бу воқеани хотирлар экан, ўшанда Ғиёсхон эшон билан бирга қочиб кетмаганидан афсусланади, пушаймон бўлади:

«Аммо у пайтда – осмони фалакда Хулкар чарақлаган, янги соғилган сут билан беда ҳиди келиб турган Хоккўзанинг даласида, навқирон йигит чоғида ҳали буни (пушаймон бўлишини – М.Б.) билмас эди...

Тонг қоронғисида Наим мелиса ланг очиқ ётган эшикдан Адаш Карвоннинг олдига кирди:

Нега қочмадинг?!

Нега қочаман?!

– *Майли... Гинанг ўзингдан қолсин, Адаш. Мен... қандоқ қилай, ҳеч шундоқ бўлсин, дебманми... Аслида мен сени деб... Бўлмаса, Ғиёсхон менинг икки туғиб бир қўйганимидики... Ахир, сен бечорада ҳеч гуноҳ йўқ-ку?*

– *Гуноҳим йўқлигига ростдан ҳам ишонасанми? – деб сўради Адаш Карвон қатъий оҳангда.*

– *Ия! Сўрайди-я тагин!*

– *Бўпти-да! Гуноҳим йўқ бўлса, нега қочишим керак?*

Наим эшик кесақисига суяниб мунғайиб қолди» (130-б.).

Мазкур эпизодда ланг очиқ эшик интерьернинг алоҳида олинган детали сифатида ўзига хос психологик вазифани бажармоқда. Адаш Карвоннинг ўтакетган соддалиги, «одил ҳукм»дан умидворлиги борасидаги қатъияти китобхонга янаям тўлароқ англашилиши учун муаллиф мулки борлиқдаги деталлар: *янги соғилган сут, беда ҳиди, баландлаган ой, чириллаб чарчаган чигирткалар, кўкдаги Хулкар юлдузи* ва персонаж руҳий ҳолати ўртасига кўринмас ип боғлайди. Қаҳрамоннинг тақдирга тан бериши, хоксорлиги ва яна аллақандай хусусиятлари А.Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар»

қиссасидаги Бабар образини эслатади. Айни қиш чилласида эшиги қулфланмаган отхонада совуқдан қалтираб чиққан Бабарнинг ношудлиги билан Адаш Карвоннинг иккиланишларида қандайдир муштараклик бордек.

Интерьер баъзан персонаж руҳиятига кучли таъсир ўтказишини кўриш мумкин. Масалан, Саттор икки севишган кўнгил – Насиббек билан Гулнорнинг булоқ бошидаги учрашувини ҳар гал ўз уйининг болохонасидан туриб кузатади. Унинг қиз учиб-қўниб булоқ лабига етиб келган пайтдаги ҳолатига эътибор қиламиз:

«Саттор, бори-борлиғи шодликка тўлиб, қизнинг хатти-ҳаракатларига сеҳрлангандек, жойида девонавор ўтириб қоларди. Назарида, ғира-шира қоронғилик чўккан кўҳна болохона кўз илғамас аллақандай ёғду билан ёришиб кетгандек туюлар эди.

Теракзор ҳам, кунда ўн марталаб кўрадиган жимжит булоқ бўйи ҳам энди қайгадир чекиниб, нигоҳи қаршисида сирли ва поёнсиз, нотаниш ва кўнгилга яқин бир манзара намоён бўлар эди. Бу манзилдаги ҳамма-ҳамма нарса – тиниқ, муздек сув шарқираб оқиб ётган сой қирғоқларию йўсин қоплаган чағир тошлар ҳам, туяга ўхшаш кулранг харсангу теракзор ўртасидаги кафтдек чимзор яланглик ҳам, булоқ кўзига ўйчан тикилган қиз ҳам бирдан юракни энтиктирар даражада азиз ва қадрдон бўлиб қоларди.

Сатторнинг вужуд-вужудида лаззатли титроқ тараларди. Шундай лаҳзаларда у ўзини бениҳоя мард ва шижоатли ҳис этар, бирор кимса шу тобда жонини сўраса, беришга тайёр эди» (143-б.).

Бу ўринда балоғат ёшидаги йигитларда юз берадиган жисмоний ўзгаришларнинг руҳиятга таъсири муаллиф томонидан моҳирона тасвирланган. Сатторнинг хаёлида ҳатто интерьер деталларида ҳам ўзгариш рўй

беради: ғира-шира болохона бирданига ёришиб кетади, атрофдаги нарсаларнинг барчаси унинг юрагини энтиктиради. Аммо Сатторнинг қалбидаги бу ҳолат Насиббек булоқ лабига етиб келгунча кечади. Шундан кейин унинг кўтаринки руҳий ҳолатида кескин ўзгариш юз беради, Саттор Насиббекнинг ўрнида эмаслигидан қаттиқ ўртанади, ярадор арслондек тўлғанади:

«Болохона дарчасидан ҳушсиз термилиб ўтирган Саттор қизнинг кўзлари шодумон чақнаб кетганини, чеҳрасида бахтиёр табассум пайдо бўлганини сезар ва буни сезгани он жисми жаҳонига ўт тушиб, беихтиёр ўрнидан турар эди.

Кейин... ночор, аянчли титроқ оғушида аламзада кўзларини пастга тикарди» (143-б.).

Ўз бахтидан сархуш ошиқ-маъшуқлар булоқ бошини тарк этишлари билан интерьердаги мувозанат ўзгаради, шунга мос равишда Сатторнинг кўнглини ҳам ҳадсиз қайғу, зимистон эгаллайди:

«Энди буткул олам кўзига ана шу бефайз болохонадек бефайз кўринар, топталган ғурури фарёд кўтариб, қалбини қора қайғуга тўлдирар эди.

Қизнинг бахтиёр кулгилари, юлдуздек чақнаган кўзлари, безабон тошларга, жонсиз теракларга, туссиз майсаларга, ҳиссиз сувга мунаввар ҳаёт бағишлайдиган, боягина азиз ва қадрдон бўлиб туюлган жонбаста нафаси бошқа бировники эканини, ҳеч қачон ўзига насиб этмаслигини идрок этаркан, аламзада вужудига чирмашган ўт баттар аланга оларди.

Деярли ҳар оқшом шу ҳол такрорланар, деярли ҳар оқшом Саттор дарчадан ҳасрат ва алам билан пастга – Изтироб майдонида термулар, сўнг тонггача бедор тўлғаниб тоқи санар, лекин бирор нарсани ўзгартиришга қодир эмас эди» (143–144-б.).

Аслида бу ўринда интерьерга оид нарсаларнинг ҳеч бири ўзгаргани йўқ, фақат телбавор ошиқ наздида шундай туюляпти. Насиббек ва Гулнор учрашувини Сатторнинг нигоҳи орқали кўраётганимиз боис, айнан унинг руҳиятидаги тебраниш тўлқинлари бизга ҳам таъсир қилмоқда. Зотан, интерьер қаҳрамон руҳий ҳолатини реал рангларда, рўйи рост кўрсатиб турибди. Ёзувчининг сўзга юкланган маъно-мазмун тошини янада юксалтириш борасидаги изланишлари – интерьерга оид деталлар бизга «бошқа бировники ҳеч қачон «насиб этмаслигини» яна бир бор эслатяпти. Нарса-буюмлар дунёси муаллиф қалами остида одамлар дунёсини тавсифлашга кўмаклашувчи воситагина эмас, балки, аниқроғи, дунёнинг ўзига хос ноёб кўриниши сифатида ҳам турғунлашганига амин бўлиш мумкин.

Хуллас, Хайриддин Султоновнинг «Ёзнинг ёлғиз ёдгори» қиссасидаги мулкий шароит, вазият тасвири баъзи ўринларда эпизодик характерда бўлса-да, асар поэтикасининг дахлсиз ва муҳим қисмини ташкил этади. Қаҳрамонни ўраб турган нарса, буюмлар дунёсининг бадий ифодаси унинг руҳий ҳолатининг иллюстрациясини тайёрлашда асқотади. Демак, интерьер тасвири бадий асар тавсифининг ишонарлилигини таъминлашда муҳим ўрин тутиши билан аҳамиятлидир.

**Мавлон БОБОХОНОВ,
СамДУ аспиранти.**

¹ Х.Султонов. Бобурнинг тушлари. Қиссалар, ҳикоялар, эсселар. Т.: Ғ.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. 120-б. (Кейинги мисоллар ҳам шу китобдан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

Юрт ва озодлик куйчиси

(Шоир Шавкат Раҳмон таваллудининг 60 йиллигига)

Санъат ва адабиёт тарихида шундай ижодкорлар бўлганки, уларнинг шон-шуҳрат чўққисига кўтарилиши бирмунча кечроқ, баъзан эса ўлиmidан кейин рўй берган. Лекин шуниси қизиқки, кўп ҳолларда ўз даврида шов-шувларга сабаб бўлган ижодкорларга қараганда кечикиб «тан олинган»лар яратган мўъжизаларининг умри узоқроқ бўлади.

XX аср 70–80-йиллар ўзбек шеъриятининг энг ёрқин вакилларида бири Шавкат Раҳмон ана шундай ижодкорлар сирасига киради. Тўғри, ўз даврида ҳам унинг ўзига хос ижоди нозик дидли адабиётшунослар, қалам аҳли ва китобхонлар эътиборини тортиб, шеърлари турли баҳс-мунозараларга сабаб бўлган. 80-йиллар шеъриятининг долғалари хусусида гап кетганда, албатта, Шавкат Раҳмон номи ҳам тилга олинади. Мустақиллик йилларида ҳукуматимиз томонидан шоирнинг хизматлари эътироф этилиб, унга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими» унвони берилди.

Бироқ шоир ижодини жиддий тадқиқ этиш, такрорланмас истеъдодини «кашф этиш» асосан вафотидан кейин, XXI асрга келиб кучайди. Қ. Йўлдошев, Б. Карим, Улуғбек Ҳамдам каби таниқли адабиётшуносларнинг Шавкат Раҳмоннинг миллий адабиётимиздаги ўрни ва миссиясини белгилаб берувчи салмоқли ишлари пайдо бўлди, шоир шеърлари мактаб дарсликларидан ўрин олди.

Шавкат Раҳмон 1950 йил 12 сентябрда Ўш вилоятининг Қорасув туманига қарашли Помир маҳалласида туғилди. Унинг болалиги хусусида сўз кетганда, кўпчилик

шоир ва ёзувчилар таржимаи ҳолида учрайдиган одатдаги отаси «адабиёт ихлосманди», онаси «мақолу маталлар кони» эди, оиласида «шеърхонлик кечалари бўлиб турар эди» сингари хотиралар учрамайди, ҳар ҳолда шоирнинг ўзи томонидан қайд этилган бундай маълумот йўқ. Шоирнинг ота-онаси савдо ишлари билан шуғулланиб, Помир тоғи этагидаги Сармўғул яйловидаги чорвадорларга озиқ-овқат, рўзғор учун керакли моллар етказиб бериш билан шуғулланар эди. Шу боис улар уйда кам бўлишар, болалар ёшлиқдан мустақил ҳаётга ўрганишган эди. Ёш Шавкат укаларига ғамхўрлик қилар, лозим бўлганда оила бошлиғи вазифасини бажарар, шунинг ичида ота-онасига қарашишга ҳам улгурар эди.

Яқинлари шундай бир воқеани эслайдилар: чорвадорларга етказилиши лозим бўлган нонни ҳар куни саҳарда 7–8 ёшларда бўлган Шавкат йўловчи юк машинаси орқали ота-онасига жўнатар эди. Бир куни қутидаги нонларни жойлаш учун юк машинаси кузовига чиққанида, бирдан машина жойидан кўзғалади ва у тушишга улгуролмай қолади. Тезлик ортиб, анчагина масофа босиб ўтилади; тўхтатишнинг иложини тополмагач, болакай дадил ҳаракат қилади ва юриб кетаётган машина кузовидан ўзини пастга отади. Хайриятки, унга жиддий зарар етмайди. Шуниси қизиқки, эртасига танасида кечаги йиқилишдан кўкарган, шилинган излар қолган Шавкат яна нон тўла қути билан юк машинасини пойлайди. Эҳтимол, ўз фикрига эга бўлиш, ўзи эътироф этган «ўжарлик», ўзига ишонч ўшандаёқ шаклангандир.

Сиртдан камгап ва босиқ Шавкатжоннинг ичида безовта, тиниб-тинчимас, серғайрат, мақсадга қараб интилувчан, мардона руҳ яшар эди. Қоникмаслик, комилликка интилиш, тубанликдан, ожизликдан, тобелиқдан нафратланиш шоирга Аллоҳ берган туғма хусусиятлар эди. 13 ёшида таътил пайтида ғишт терувчи бўлиб ишга кириши, ғишт қуйишни ўрганиб олиб, 14 ёшида пастқам эски

деворни бузиб олдида очик айвони бўлган икки хонали уй қуриши ҳам аслида ҳар нарсада кўришни истаган тўқисликка, мукамалликка интилиш натижаси эди.

Мактабда таҳсил жараёнида ҳам унинг шу хислати намоён бўлади, Шавкат барча фанлардан аъло баҳоларга ўқийди, айна пайтда мустақил равишда бадиий адабиётни севиб мутолаа қилади.

Ўрта мактабни битиргач, Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг филология факультетига ҳужжатларини топширади. Бироқ йигитчанинг кетма-кет икки йил омади чопмай, танловдан ўта олмайди.

Ўқишга кириш орзуси амалга ошмагач, кўпчилик ижод аҳли таржимаи ҳолида учраганидек, ҳар ҳолда адабиётга яқинроқ соҳага (масалан, Фолкнер китоб дўкониде сотувчи бўлиб ишлагани сингари), Ўш вилояти газетасига ҳарф терувчиликка ишга киради, кейинчалик саҳифаловчи лавозимига ўтказилади.

Газетада ишлаб юрганида болаларнинг севимли шоири Турсунбой Адашбоев билан танишади. Йигитчадаги шоирлик иқтидорини илк бор пайқаган, унга жиддий эътибор берган мана шу инсоннинг кўмагида Шавкат Раҳмон шеърлари бирин-кетин матбуот юзини кўра бошлайди.

Шавкат Раҳмон кўп фурсат ўтмай орзусига етади, олий ўқув юртида таҳсил олиш мақсади амалга ошади. Лекин бу ҳам ўзгачароқ тарзда кечади. Газетада ишлаб юрган пайтларида Москвадаги Адабиёт институтига ижодий танлов ҳақидаги эълонга кўзи тушиб қолади. Одатдагидек, тезда мустақил равишда қатъий қарорга келади ва олтига шеърини ўзи таржима қилиб, Москвага юборади. Ўша кезлари Москвадаги Адабиёт институти танловидан ўтиш, ҳозирги кунда хориждаги нуфузли университет грантини қўлга киритиш билан баробар эди.

Омад бу сафар шоирга кулиб боқади. Ижодий танловдан муваффақиятли ўтганлиги ва кириш имтиҳонларини топшириш учун Москвага бориши ло-

зимлиги тўғрисида хабар келади. Ўз юртидан четга чиқмаган йигит, илк мартаба олис, бегона юртга йўл олади. Имтиҳонлардан муваффақиятли ўтиб, кўплаб машҳур ижодкорларни тарбиялаб етиштирган Адабиёт институтига ўқишга қабул қилинади.

Институт таҳсили йиллари шоир адабий тафаккурида кескин бурилиш ясайди. 70–80-йиллар собиқ шўролар иттифоқининг таназзули авж нуқтасига чиққан, жамиятнинг соғлом кучлари руҳида ҳаққа ташналик кучайган, миллий ўзликни англаш, уйғониш шабадалари эса бошлаган давр эди. Иттифоқдан саралаб олинган истеъдодлар йиғилган ушбу даргоҳда ўтадиган шеърият кечалари, бадий ижод хусусидаги қизгин баҳслар, эрк, озодлик, Ватан мустақиллиги ғоялари хусусидаги ҳур фикрлар шоир тафаккурида чуқур из қолдиради. Шоир ижодига хос миллатсеварлик, курашчанлик, қулликка нисбатан нафрат руҳининг такомилида, шубҳасиз, Москва таълими катта аҳамият касб этди.

Шу йиллари шоир шахсий ҳаётида яна бир муҳим воқеа юз беради: у оила қуради. Шавкат Раҳмоннинг уйланиш тарихи ҳам бошқларникига ўхшамайди. Ўшда нашриётда ишлаб юрганида, бир юмуш билан босмахонага келган Манзура исмли кўркам қизни учратади ва бир қарашдаёқ севиб қолади. Шавкат Раҳмон Москвадалигида Манзурани бошқа бир йигитга унаштирадилар. Москвага хабар етиб боргач, қизга «Мени кут. Мен келяпман» деган телеграмма келади ва кўп фурсат ўтмай Шавкат Раҳмон ўшга етиб келади. Мақсадига етмагунча тинчимайдиган Шавкатжон фотиҳани бузади ва совчи устига совчи қўйиб, ахири, Манзуранинг ота-онаси розилигини олади.

1975 йилда шоир ўқишини тамомлаб, ватанига қайтади. Тошкентга келиб қатор нашриётларда муҳаррир бўлиб ишлайди. Шу даврдан қизгин ижод билан машғул бўлади. Бирин-кетин «Рангин лаҳзалар»(1977), «Юрак қирралари» (1981), «Очиқ кунлар» (1984), «Гуллаётган

тош» (1985), «Уйғоқ тоғлар» (1986), «Хулво» (1987) каби шеърлий тўпламлари дунё юзини кўради.

Бу орада шоир таржимонлик билан ҳам шуғулланади. Шуниси эътиборга сазоворки, Шавкат Раҳмон ўзбек шоирлари ичида биринчи бўлиб Ғарб адабиёти намуналарини аслиятдан ўгирган таржимондир. Маълумки, ўзбек адабиётидаги чет эл адабиётидан қилинган таржималарнинг аксарияти русчадан (баъзи Шарқ тилларидан таржималарни мустасно қилганда) ўгирилган. Муайян тарихий шароит натижаси ўлароқ, 70–80-йиллар ўзбек шоир ва адиблари чет тилларидан асосан рус тилини билганлар (албатта, арабча, форсча, туркча билган авлодни назарда тутмаяпмиз), ғарб тилларини билувчилар бор бўлса ҳам, таржимага қўл уришга журъат қилмаганлар.

Шавкат Раҳмон испан шоири Федерико Гарсиа Лорканинг ижоди билан дастлаб рус тили орқали танишади ва унинг ашаддий мухлисига айланади. Лорка шеърляти билан қалбан ва руҳан яқинлик натижаси ўлароқ Шавкат Раҳмонда уни таржима қилиш истаги уйғонади. Дастлаб Лорка шеърларини рус тилидан ўгириб «Сайланма» номи билан чоп эттиради. Бироқ рус тили орқали қилинган таржима уни қониқтирмайди, икки марта ўгирилган ижод маҳсули жозибаси хиралашишини яхши билади. Лорка ижодига муҳаббат уни испан тилини ўрганишга ундайди. Махсус шуғулланиб испан тилини ўрганади, аслиятдан таржима қилиш даражасига етади. Лорканинг «Энг қайғули шодлик» китоби шу тариқа ўзбек ўқувчисига тақдим қилинади.

Бундан ташқари, Шавкат Раҳмон Хуан Рамон Хименес, Рафаэл Альберти сингари испан шоирларининг шеърларини ҳам ўзбек тилида янграташга муваффақ бўлади. Мутахассислар ушбу таржималарга юксак баҳо берганлар.

Шавкат Раҳмон ижодининг айни гуллаган пайтида оғир хасталикка чалинади. Бир неча бор касалхонада давола-

нади. Шифокорларнинг барча уринишлари фойда бермай, шоир 1996 йилнинг 2 октябрида 46 ёшида вафот этади. Яқинлари ва ёру дўстларининг хотирлашларича, бу ажойиб инсон сўнги нафасигача ўлим билан мардона олишган, қалби ҳаётга беқиёс муҳаббат ва умид билан ёнган.

Шавкат Раҳмоннинг бевақт ўлими кенг жамоатчиликни ларзага солди, ўзбек шеърининг истеъдоддан айрилганини ҳис қилди. Шоир ўлими муносабати билан марсиялар битилди, туғилган маҳалласига Шавкат Раҳмон номи берилди.

Ҳаётлик чоғида ўз қўли билан тартиб берган сўнги китоби «Сайланма»¹ 1997 йили чоп этилди.

Шоир ижодий меросини махсус тадқиқ этиш 2000 йиллардан бошланди, адабиётшуносликда унинг шеърининг янги қирралари очилди, бадииятидаги ўзига хосликлар ёритилди, миллий адабиётимиздаги алоҳида ўрни эътироф этилди.

Чинакам ижод дарддан туғилгани сингари, чинакам шоир дардли шоир эканлиги ҳам кўҳна ҳақиқатдир. Шавкат Раҳмон илк ижодидаёқ ҳақиқий ижод юракнинг тубидаги оғриққа айланган туйғудан туғилади деган ширга амал қилади.

*Ажойиб кунларнинг бирида
уйғониб кетаман уйқудан,
юракнинг энг чуқур ерида
оғриққа айланган туйғудан.
Бир қўшиқ бўламан дарёдай
юракнинг энг чуқур ерида,
боқаман дунёга дунёдай
ажойиб кунларнинг бирида...(9-б.)*

Навқирон шоирнинг ташна кўнгли мавжуд воқелиқдан «қонмайди», «қайнаб турган ғамлар булоғи» бунга йўл қўймайди.

Шавкат Раҳмон ижоди мисолида 80-йилларга келиб шеърятда моҳиятан янги босқич бошланганлигини кўриш мумкин. Бу авлод дард чекиш билан чекланмайди, курашга, уйғоқликка даъват этади. Ватан мустақиллиги, истибдодга нафрат, ўзликни англаш ғояларини дадил олға суради. Эрк, озодлик муқаддас туйғуга айланади:

*Бу қўшиқ ажойиб қўшиқдир,
сўзлари куйдирар томоқни,
ўлимни назарга илмайсан,
сезмайсан сурғуну қамоқни.*

*Шалдиरोқ кишанлар ҳукмига
ачинмай берарсан ёшлигинг.
Юзларинг буришмас оғриқдан,
фароғат бағишлар очлигинг (21-б.).*

Шавкат Раҳмон халқнинг руҳида мудраб ётган исёни, аждоларининг безовта ёдини уйғотишга уринади, *Не даврлар қори тагида музлагандай қари қўтослар – сокин ётар Олой тоғлари, бағри тўла ғалаён, саслар Аммо сезар ҳар бир шарпани, бўлса ҳамки хоблари ҳадсиз, ўз тинчини бузган ёвларни, ўлдиради тоғлар шафқатсиз, дея бедорликка даъват этади, курашга чорлайди.*

Шоир ижодида юрт озодлиги Ватан мавзуси билан чамбарчас боғлиқ. Ушбу мавзу талқинида ҳам у ҳеч кимни такрорламайди, самимийлигини йўқотмайди. Шоир Ватан, миллат ҳақида шунчаки сокин, хотиржам сўзлай олмайди. *«Шавкат ватаний туйғуларни аяб-авайлаб билдирмайди... У – юрт фарзанди. Чин фарзанд сифатида арзон хайрихоҳлик, чучмал муҳаббат улашувчи эмас, руҳни уйғотувчи, ҳиссиётни сергаклантирувчи қиличдай кескир, қамчидай ботғувчи, қалампирдай аччиқ ҳақиқатларнинг залвори билан Ватан вужудидаги ва ватандош руҳиятидаги зангларни кўчирмоқ истайди»,* деб

ёзади таниқли адабиётшунос Қ.Йўлдошев.² Шу боис ҳам унинг ватан мавзусидаги шеърларида гўзал ташбеҳу истиоралар, мақтов, ғурурланиш туйғулари кўзга ташланмайди.

*Атрофга қарама,
Кўзга ёш тўлар,
тузилмай турибоқ бузилган олам.
Нечун Туронзамин чечакдай сўлар,
Бу замин бормиди бизларда, болам?!
Эрк қани,
эр қани,
асил ер қани,
заҳарга қорилган аччиқ тиллар бор,
тубан бир ҳалқада тинмай айланган
ўзликдан беҳабар қанжиқ диллар бор (328-б.) –*

каби аламли сатрлар битади.

Шоир худди тасаввуфдаги маломатия тариқатидаги сингари чин аҳволидан маломат қилиш орқали, покланишга, юксалишга, комилликка чорлайди:

*Бунча кеч англадим,
нега бунча кеч...
англасам лоақал ўттиз йил аввал,
лоақал туғилмай туриб англасам...
Кўрган бўлармидим сени мукаммал.
Ҳали асл Ватан бўлмоғинг учун
овози тошларни ёрар куйчилар,
қанчалаб сеҳрғар шоирлар керак...(202-б.).*

Қанчалар маломат қилмасин, шоир учун умидсизлик, чорасизлик ёт; бари бир келажакка умид билан боқади, истибдоднинг туғлари қулашига, озод кунлар келишига, юртининг «асл Ватанга» айланажагига ишонади:

*Сурилар бу темир пардалар,
истибдоднинг туғлари қулар,
моғор босган қора қаърлардан
милён озод руҳлилар турар.*

*Тўсиб бўлмас сохта ваҳий-ла,
ёлғон шиор,
сафсата билан,
хур фикрни босган ваҳима,
дабдабаю асъаса билан.
Қулар қонда сузган қасрлар,
жудаб йитар сангин салтанат,
сўқир бўлар асрий наҳсдан
бино бўлган ёвуз шайтанат (155-б.).*

Шавкат Раҳмон шеърятини фақат ижтимоий мавзу-даги шеърлардан иборат дейиш унча тўғри бўлмайди. Шоирнинг севги, табиат мавзусидаги ҳиссиёт ва туйғуларга тўла «рубобий» шеърлари ҳам бор.

Унинг ғоят ҳаётсевар лирик қаҳрамони табиат гўзаллигидан, улуғворлигидан завқланади, табиатда ўзи орзу қилган мукамаллик, софликни кўради:

*Боғларда кўзларим қамашар
шоҳларда илинган ойлардан...
Тошларга урилиб, шарқираб
юлдузлар оқадир сойларда.
Тўлин ой очилган кўксига
булутдан бағирдош топади.
Шабада – шўх жувон юракни
ўйнаркан гоҳ очиб, ёпади.
Булутлар ўтлаган адирда
чиройли кундуздан кечаман.
Шаробдай тотимли бу тунни
Томчилаб, томчилаб ичаман (53-б.).*

Тасвир ниҳоятда тиниқ, шеърни ўқиркансиз тасаввурингизда тўлин ой ёғдусига чўмган боғ намоён бўлади, қайноқ ёз тунини, илиқ шабадани танангиз билан ҳис қиласиз, туннинг маст қилувчи таъмини туясиз.

Бироқ, илк муҳаббати, висол дамлари хотирасига ёки табиат манзараларига бағишланган шеърларида ҳам юракни сирқиратувчи дард уни тарк этмайди:

*Унутганим йўқдир ҳали
ўрикзорни, асов сойни,
сой бўйида кўздан холи
бақатерак ўсган жойни...
Ёдимдадир ўшал дамлар,
кулгуларинг эди сўлим,
ҳали йироқ эди ғамлар,
дунёда йўқ эди ўлим.
Қовжирадим ёз гулидай
соғинганча ўшал жойни,
холи кеча, етим ҳулво,
ярқираган улкан ойни...(11-б.)*

Шу маънода шоир ва мунаққид Улуғбек Ҳамдам Шавкат Раҳмоннинг «хотира билан, табиат манзаралари билан боғлиқ жудаям кўп шеърлари борки, уларнинг аксарият қисми моҳият-эътибори билан Ватанни куйлайди»³ деганида ҳақ эди.

Шавкат Раҳмон шеърлятидаги таъсирчанликни нафис сўзлар, оҳангдорлик эмас, кўпроқ безалмаган сўзлар, табиийлик, дангаллик, Қ.Йўлдошев таъбири билан айтганда «эркакча»лик таъминлайди. Бу фақат ватан, озодлик мавзусидаги шеърларида эмас, табиат ҳақидаги шеърларида ҳам ўзини намоён этади:

*Бобочироқ сергак мудрарди
кар, вайсақи шериги билан.
Аллақайдан келар судралиб,
кузак – худди уч сариқ илон (71-б.).*

Шавкат Раҳмон ғоятда ўзига хос шоир, унинг шеърларида анъанавийлик ҳам, 70–80-йилларда аста-секин урф бўлаётган модерн шеърлят аломатлари ҳам сези-

лади, бироқ уларнинг ҳеч бири бўртиб турмайди, шеърнинг ич-ичига, қонига сингиб кетган.

Манзара шеърларида модерн шеъриятга хос ноанъанавий ташбеҳлар, кўчимларни кузатамиз: «шамол вафодор итдай эркаланди», «ҳуриб қўяр дайди итлардай қоронғида ётган қишлоқлар», тонг «ола-була сигирга», куз «уч сариқ илон»га ўхшайди ва ҳ.к. Тимсоллар ўзгача маъно ташийти: масалан, мажнунтол – руҳий синиқлик, забунлик, тобелик, «меҳнаткаш чумоли» – гўзалликни ҳис қилмайдиган, меҳнатдан бошқасини билмайдиган кимсани ифодалайди.

Шавкат Раҳмон шеъриятининг очилмаган қирралари, бадииятининг кашф этилмаган сирлари ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

У шеърларидан бирида:

*...демак, ўлмас бу дунёда ҳеч
худо берган эзгу сўзларим.
Улар янграб тинмай айланар
разолатнинг теварагида.
Мен-чи, мангу кулиб ётарман
қулоқ солиб ернинг тагида (87-б.), –*

деб ёзган эди.

Шавкат Раҳмоннинг эзгу сўзлари разолатга қарши ҳайқириқ бўлиб тинмай янграйверади, адолатга, покликка, комилликка чорлайверади.

**Шоира НОРМАТОВА,
филология фанлари номзоди,
ЖИДУ доценти.**

¹ Шавкат Раҳмон. Сайланма. Т.: Шарқ, 1997. (Кейинги мисоллар шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган)..

² Қозоқбой Йўлдош. Ёниқ сўз. Т.: Янги аср авлоди, 2006. 246-б.

³ Улуғбек Ҳамдам. Бадиий тафаккур тадрижи. Т.: Янги аср авлоди, 2002. 97-б.

Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари матнини тадқиқ этиш усуллари

Сўз мулкининг султони зуллисонайн шоир Мир Алишер Навоийдан бизга жуда бой илмий-адабий мерос қолган. Айниқса Навоий яшаган давр адабий муҳити ва ундан олдинги «шоири даврон»ларнинг таржимаи ҳоли, ижоди ҳамда Султон соҳибқирон Ҳусайн Бойқаронинг шеър ёзиш салоҳиятига бағишланган «Мажолис ун-нафоис» асари ноёб манба ҳисобланади. Алишер Навоий ушбу асарини 1490–1491 йилда ёзган ва 1498 йили уни қайта тўлдириб, таҳрир қилган.¹

Мазкур асар ҳақида етук матншунос ва адабиётшунос олимлар бир қатор тадқиқотлар олиб боришган. Порсо Шамсиев, Ойбек, А.К.Боровков, А.Н.Кононов, Ҳ.Сулаймонов, А.Ҳайитметов, А.Н.Болдирев, С.Ғаниева, Р.Воҳидовларнинг тадқиқот ва нашр ишлари шулар жумласидандир.² Аммо асар матнида яна бир қатор сўзлар мавжудки, улар матншунослик ёки тилшунослик нуқтаи назаридан алоҳида ўрганилмаган.

Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари матнини тадқиқ этиш усуллари ҳақида сўз юритамиз.

Шу пайтгача «Мажолис ун-нафоис» матнини тадқиқ этиш борасида бир умумийлик, яъни асар қўлёзмаларини тасниф ва тавсифлаш, улардаги мавжуд фарқларни аниқлаш, манбанинг илмий-танқидий матнини яратиш, нашрга тайёрлашдангина иборат бўлган. Бугунги кунда эса жаҳон матншунослигининг замонавий та-

мойил ва услубий мезонлари барча матний муаммолар тадқиқига жорий қилинмоқда. Шу жумладан, «Мажолис ун-нафоис» асари матнини ҳам матншуносликнинг назарий муаммоларидан бири бўлган **глосс** ва **конъектура** усуллари ёрдамида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир.

Глосс усули матншуносликда жуда кенг тушунчаларни ифодалаб, кўпинча «интерполяция» истилоҳи билан альтернатив равишда қўлланилади. Уларни қуйидаги ҳолларда бир-биридан фарқлаш мумкин. Глосс – бу муайян қўлёманинг хошиясидаги ёки матн ўртасидаги асосий матн билан қўшилиб кетмай, балки ундан фарқлантириб, котиб томонидан бирор ўринни шарҳлаш учун ёзилган алоҳида қайддир. Интерполяция эса муайян асар матнига киритилган бўлиб, матн билан қўшилиб кетган қўшимча ҳисобланади. Матнга интерполяцияни хаттотнинг ўзи ҳам бевосита кўчириш жараёнида киритиши мумкин, бироқ кўпинча интерполяция хаттот кўчириб олган глоссни ифодалайди.

Машҳур рус матншунос олими Д.С. Лихачев глосс ва интерполяцияларнинг қўлланилиши ҳақида қуйидагича фикр билдирган: *«Глосс ва интерполяциялар турли сабабларга кўра киритилади: матнни мукамаллигини кучайтириш, (масалан, айниқса тарихий асарларда шу мавзу бўйича бошқа асарлардан интерполяциялар киритиш) ёки нусха кўчирувчига хаёлий ёки ҳақиқий тушиб қолган жойларни тўлдириш ва тушунарсиз бўлган матнни тушунтириб бериш учун (тушунилиши қийин сўзларни, матндаги нуқсонларни, яхши тушуниб бўлмайдиган мулоҳазани, ноаниқ фактларни тушунтириб берувчи глосс)»*.³

Юқорида қайд этилганидек, глосснинг асосий вазифаларидан бири матндаги тушунилиши қийин, аввал шарҳланмаган, шунингдек, ҳатто, асар нашри бўйича

тузилган кейинги луғатларда ҳам қайд этилмаган сўз ва ибораларнинг матндаги ўрнини аниқлаш ва шарҳлаш ҳамда уларни матнга илова қилишдан иборатдир.

Қуйида Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари матнидаги ана шундай тушунилиши қийин, изоҳли луғат ва асарнинг кейинги мукаммал нашрига тўлиқ илова қилинмаган сўзлар таҳлилига қисқача тўхталиб ўтамиз. Масалан, **мунқавий** сўзи асарда бир ўринда қўлланиб, матний маъносига кўра, *маҳкам, собит* маъноларини ифодалаган: *Улви ҳимматдин дунёу мофийҳога этак силкиб мақсуд каъбасида мунқавий бўлубдур ва ҳамул даражадин мохалақаллоҳ балки мосивалллоҳни мавҳуми маҳз, балки маъдуми мутлақ билиб вусул ҳаримида эътикоф қилибдур (158-б.).⁴ **Мунқавий** сўзининг **қавий** шакли эса Навоий асарларида сермахсул қўлланган.*

Асардаги бундай сўз шаклларининг айримлари бошқа туркий манбаларда учрамайди. Ана шундай қиёслаш имкони бўлмай қолган ҳолларда тушунилиши қийин сўзлар асосан, матний маъносига кўра, изоҳланади. Шунингдек, асарда араб тилига хос тўғри кўпликлар иштирокида янги сўзлар ҳосил қилинган: **мустағалот** – *ғалла экиладиган ерлар: Фониваш ва бетакаллуф киши эрди, жузъий мустағалоти ҳосили била қаноат қилиб эрди (37-б.).*

Фирдавстазйин – *жаннаторо; жаннат сифат боғ; зийнатланган боғ: Бу Султони Соҳибқироннинг эрамойин суҳбатларида ва фирдавстазйин хилватларида ва навъ ғариб латойиф ва ажиб заройиф ҳар лаҳза мутаоқиб ва мутаवотир ва лаҳза мутазоид ва мутакосир зоҳир бўлур (209-б.), истиқрор – сабот, матонат, чидам, ўз сўзи, аҳдида собит туриш; барқарорлик, ўз вазифасини матонат билан бажариш:*

Ва бир қарн бўлар бордиким, истиқлол била аморат **истиқрор** била подшоҳга ноёбат қиладурким, ҳеч киши андин бир номулойим нимаким, мужиби эътироз бўла олғай, нақл қилмайдур (151-б.), **қаболжот** – ҳужжат, ижозатнома, никоҳ хати: Мавлоно Низомиддин қазо масжидида мутаммакин эрканда, маҳкамаси ва дор ул-қазосида сижиллот ва **қаболжот** ва шаръиёт анга эврилур эрди (123-б.), **ҳақир ул-жусса** – озғин, заиф жуссали, кичик жуссали: Бағоят маҳрум ва вожиб ул – риоя ва номурод кўрундиким, ҳам **ҳақир ул-жусса** эрди ва ҳам сағир ус-син (78-б.), **зулқофиятайн** – икки қофияли: **Зулқофиятайндур** ва қофияли тарди акским, жавоб айтмоқ бу фақир қошида маҳолатдиндур (68-б.).

Тазкирада бир қатор арабий сўзларга форсий ўзак ёки қўшимчалар қўшилиши натижасида янги сўзлар ҳосил қилинган: **муолажапазир** – даволовчи: Гаҳи савдоси андоқ ғолиб бўлурким, мизожи сиҳат қонунидин мунҳариф бўлур, яна кўп заҳмат билан **муолажапазир** бўлур (82-б.), **ғаробатжўй** – ажойиб, қизиқарли: Хили жунун зотида борким, салоҳият касбиға монеъдур, йўқ эрса, **ғаробатжўй** табъғинаси бор (87-б.).

Бундан ташқари, асарда яна бир қатор форсий қоришиқ сўзлар (44-б.) учрайди: **ширинашъор**(184-б.) **ширинадолик** (80-б.) ва бошқалар. Кўринадики, тазкира матнидаги бундай тушунилиши қийин сўзлар каттагина қисмни ташкил этади.

Тажриба ва мантикий фикр асосида аслиятга қиёсламасдан туриб ҳам асар нашридаги хато ва нуқсонларни аниқлай олиш ва уни муаллиф яратган матнга яқинлаштира олиш **конъектура** усули дейилди. Тадқиқотчи томонидан муайян асар матни бўйича асосли фикр-мулоҳазалар асосида тақдим қилинаётган илмий тузатишлар ҳам конъектура усулига киради.

Матншунос олим Н.В.Перетц конъектуралар ҳақида қуйидагича ёзган: «Шундай ҳолатлар бўладики, мавжуд қўлёзмалардан биттаси ҳам аниқ, етарлича қаноатланарли ўқиш имконини бермайди ёки қандайдир ёдгорликнинг биттаю-битта бузилган, ноаниқ жойлари бор қўлёзмаси бўлади. Бундай ҳолатларда танқидчи муаллиф ўрнида бўлиб, конъектуралар, яъни турли мулоҳаза ва тахминлар ёрдамида бузилган матнни тиклашга уриниб кўришга мажбур бўлади. Конъектуралар учун умумий аниқ қонун ва қоидалар йўқ: кимки бошқалардан кўра кўпроқ ушбу асарнинг муаллифига яқин фикр юрита олса, унинг руҳини ва услубини чуқур ҳис қила олса, бошқалардан кўпроқ уни тушуна ололса – ўшагина уни муваффақиятлироқ тўғрилай олиши мумкин. Албатта, таклиф этилаётган конъектуралар, иложи борича, матнга энг соз маъно бериши керак ва бу асарнинг бошқа қисмларига, муаллифнинг одатларига зид бўлмаслиги керак».⁵

Ҳозирги пайтда конъектура асосан, матн нашридан кейин рўй беради. Матншунослар табдиллардаги хато ва камчиликларни матний маънодан келиб чиқиб аниқлашади. Демак, аслиятнинг хаттий ва маъновий хусусиятларини тўлиқ англаган, тасаввур қилган ҳолда мантиққа асосланиб, унинг нашрларидаги ноқисликларни тўғри тузата олиш конъектура усулига киради. Масалан, «Мажолис ун-нафоис» қўлёзмасидаги бир жумла нашрда...*мажлисда назм тарийқида ҳамроз эрдилар ва наср услубида пуктапардоз(113-б.)* тарзида нотўғри ифодаланган. Ушбу жумладаги *нуктапардоз* сўзининг ўрнида *пуктапардоз* бўлганлигини қўлёзмага қарамай туриб, конъектура усули билан яъни, мантиққа асосланиб ҳам аниқлаш мумкин. Зеро, **нуктапардоз** –

чуқур маъноли сўзлар айтувчи деган маънони билдиради. Бу шубҳасиз матний маънони англатади. Ёки *Ва масхлиқ ва мабхутлуқ оламин ҳам кўп таъриф қилурлар (121-б.)* мисолидаги *масхлиқ* сўзининг ўрнида *масхлиқ* ифодаланган. Буни тахминий ёки умумий фикрлар асосида фарқласа бўлади. *Масхлиқ* – ўзгаришлик, қабиҳ суратга айланишлик, бир шакл ёки кўринишдан бошқа бир ёмонроқ шакл ва кўринишга ўтишлик каби маъноларни англатади. *Масхлиқ* эса мумтоз матнларда қўл билан уқаламоқ, қашламоқ маъносини ифодалаб келади.⁶ Бу маъно шубҳасиз матний маънога тўғри келмайди.

Бундан ташқари, асар нашрида *шуъур* – сезги, ҳис, ҳуш, фаҳм, идрок (156-б.) сўзининг ўрнида «*шуур*»; *аҳфод* – набиралар, авлод (172-б.) сўзининг ўрнида *аҳфод*; *ҳабт* – ақлдан озиш, девонасимонлик, ақлга футур етиш (36-б.) сўзининг ўрнида *ҳабт*; *иштиҳор* – машҳурлик, шуҳрат (140-б.) сўзининг ўрнида «*иштиҳор*»; *соҳибвужудлуқ* – соҳибкарамлик (44-б.) сўзининг ўрнида *соҳиб вужудлуқ*; *гулбонг* – баланд овоз билан нола тортиш, фарёд чекиш, хушовоз билан сайраш (8-б.) сўзининг ўрнида *гул бонг*; *сабукруҳ* – хушҳол, самимий, очиқ чехрали (45-б.) сўзининг ўрнида *сабук руҳ* (Изоҳ: бу сўзлар матнда ажратиб ёзилган).

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, «Мажолис ун-нафоис» матнини янгича усулларда, хусусан, замон талаблари даражасида матний тадқиқ этиш шоир тазкирасини мукамал ўрганиш ҳамда тўлиқ изоҳлар билан таъминлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Манзар АБДУЛХАЙРОВ,
филология фанлари номзоди.

¹ С.Ғаниева. «Мажолис ун-нафоис ва замима» тазкиралардан бири // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Т., 2003, 1-сон, 27-б.

² Қаранг: А.К.Боровков. «Мажолис ун-нафоис» (собрание редкостных). Известия АН СССР отд. литературы и языка. 1947, вып.6.; А.Н.Болдырев. Персидские переводы «Мажолис ун-нафоис» Алишера Навои. Ученые записки ЛГУ. Серия востоковедческих наук. 1952, №128, вып.3.; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий танқидий матн / Тузувчи С.Ғаниева. Т., 1961.; С.Ғаниева. Давр адабий ҳаёт кўзгусида // Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис». Илмий танқидий матн. Т.:Фан, 1981.; Р.Воҳидов. «Мажолис ун-нафоис»нинг форсий таржималари. Т., 1987.

³ Д.С.Лихачев. При участии А.А.Алексеева и А.Т.Боброва. Текстология на материале русской литературы X–XVII веков. СПб: Алетейя, 2001. С. 90–91.

⁴ Алишер Навоий. «Мажолис ун-нафоис» // Мукамал асарлар тўплами. 13-жилд. Т.:Фан, 1997. 284-б. (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

⁵ В.Н.Перетц. Из лекций по методологии истории русской литературы. История изучения. Методы. Источники. (Корректурное издание на правах рукописи). Киев, 1914. С.276.

⁶ Фарҳанги забони тоҷики (аз асри X то ибтидои асри XX). Т.1. М.:Советская энциклопедия, 1969. С.653.

Рабғузийнинг «Қисасул анбиё» асари нусхалари ҳақида

Носириддин Рабғузий XIII аср охири XIV аср бошларида яшаб ижод этган, ўзбек бадиий насрининг илк намунасини яратган адибдир. Маълумки, Чингизхон истилосидан кейинги даврда илм-фан, маданият таназзулга юз тутди, шундай бир пайтда Рабғузий пайғамбарлар ҳақида ёзилган «Қисаси Рабғузий» асари орқали ўзбек адабиётини бир поғона юқорига кўтарди. Муаллиф ҳақида қадимий манбаларда ҳеч қандай маълумот учрамаса-да, асар муқаддимасидан унинг асли кимлиги, қандай лавозимда ишлаганини билиш мумкин. Унда ёзувчи ўзи ҳақида: *«Бу китобни тузган, тоат йўлида тизган, масият ёбонин кезган, оз озуғлиғ работ*

Ўғузининг қозиси Бурҳониддин ўғли Носириддин»¹ дея маълумот беради.

Демак, адиб Хоразмнинг Работи ўғуз деган мавзесидан бўлиб, у ерда қозилик қилган. Рабғузий унинг тахаллуси бўлиб, «Работи ўғуз» жой номидан олинган.² Муаллиф ўз асарини асли мўғул бекларидан бўлиб, ислом динини қабул қилган Носириддин Тўқбуғанинг илтимосига кўра ёзганини келтиради. Асар ўз даврида жуда машҳур бўлиб, котиблар томонидан бир неча нусхада кўчирилиб, тарқатилган, хорижий тилларга таржима қилинган. Аммо тарихда юз берган турли урушлар натижасида бу асар нусхаларининг аксарияти талафот кўрган.

«Қисаси Рабғузий» асарининг ўтмишда турли савиядаги котиблар томонидан кўчирилган бир неча қўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб, улар дунёнинг турли кутубхона ва қўлёзма фондларида сақланмоқда. Ана шундай нусхалардан бирининг факсимилеси машҳур матншунос К.Гронбек томонидан 1948 йили Копенгагенда нашр қилингани маълум.³

Мустақилликка эришганимиздан сўнг миллий ва диний қадриятларимиз, урф-одатларимиз қайта тикланиб, ота-боболаримиз қолдирган маънавий меросга муносабат мутлақо ўзгарди. Қадимий қўлёзмаларни излаб топиш ва уларни атрофлича ўрганиш йўлида бир қанча амалий ишлар бажарилди. Чунончи, Ўзбекистон Фанлар академияси мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, профессор Э.И.Фозилов, филология фанлари номзоди А.Юнусов, Ҳ.Дадабоев, Ю.Шокировлар раҳбарлигида 1990 йили «Ёзувчи» нашриётида Рабғузийнинг «Қисасул анбиё» асари «Қисаси Рабғузий» номи билан 2 жилд ҳолида нашр этилди. Ҳозирги кунда бу асарнинг бир неча қўлёзма нусхалари Ўзбекистон Республикаси ФА

Шарқшунослик институти кутубхонасида Р 13042, 10252, 7397, 1834, 6227, 11537, 6346, 6685, 6127, 11202 инвентарь рақами билан сақланмоқда.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида ёдгорлик Тошкент, Қозон шаҳарларида литографик усулда бир неча марта нашр қилинган. Асарнинг тўлиқ матни илк марта рус туркийшунос олими Н.И.Илминский томонидан 1859 йили Қозон шаҳрида чоп этилган. Бу нашр нисбатан кейинроқ кўчирилган нусхага асосланган бўлиб, тил жиҳатдан асл нусхадан анча фарқ қилади.⁴ Биз қуйида ЎзРФА Шарқшунослик институти кутубхонасида сақланаётган асар нусхаларидан айримларининг қисқача тавсифини келтирамиз.

13042 инвентарь рақами остида сақланаётган «Қисасул анбиё» форсий тилда бўлиб, асар Тошкентда Муллахон замонида Ўрда қалъаси Музеъ деган жойда Муҳаммад Мулла Баҳодирхон Одил томонидан ҳижрий 1277 (милодий 1860) йилда кўчирилган. Китоб 437 ва-рақдан иборат.

Асарнинг 7397 рақами остида сақланаётган нусхаси туркий тилда битилган бўлиб, котиб Эшонқули ибн Қулмуҳаммадқози томонидан ҳижрий 1291 (милодий 1874) йилда кўчирилган. Котиб асар бошида «аммо бу китоб 72 қисса бирла тамом бўлғусидур» дея унинг мундарижасини келтирган. Шундан сўнг яна мустақил 12 фасл мундарижаси берилиб, уларда Одам (а.с) нинг яратилиши, унга жон ато этилиши ва рафиқаси Момо Ҳавонинг яратилиши ҳамда Азозил фариштанинг Одам(а.с)га сажда қилмаганлигининг баёни берилган. Шунингдек, ҳар бир қисса, ҳажмига кўра, махсус фаслларга ажратиб кўрсатилган. Масалан, Одам (а.с) ҳақидаги қисса 11 фасл, Мусо (а.с) қиссаси 10 фаслдан иборат.

Асарда баъзи ҳикоят ва қиссалар сюжети таркибига «назм», «байт» атамалари остида 2 мисрадан 18 мисрагача бўлган турли жанрлардаги шеърлар киритилган. Бу шеърлар мавзусига кўра, илоҳий ишқ, инсоннинг инсонга бўлган севгиси, Ватанга муҳаббат, ота-она ва фарзанд муносабатларига бағишланган бўлиб, панд-насиҳат руҳида яратилган. Масалан:

*Тилингни табо тут тишинг синмасун,
Бу турғон халойиқ санга кулмасун. (32-б.)*

Ушбу байтда муаллиф ўйламай гапирилган сўз инсонга ташвиш келтириши, одамлар орасида ҳурматсизликка сабаб бўлиши ҳақида огоҳлантирган.

Шунингдек, асарда бир неча ғазаллар ҳам берилган бўлиб, улар турли шеърий санъатлар билан безатилган. Масалан, Сулаймон (а.с) ҳақидаги қисса таркибидан ўрин олган қуйидаги байтни кўрайлик:

*Тиши йинжу ё гавҳар, сўзидур шахду ё шакар,
Ки оғзи чашмаи кавсар беҳишти таҳ-таҳо ал анҳор
(Қўлёзма, 391-б.)*

*Ажойиб нозанин кўрдим, юзидур равнақи гулзор,
Қамар талъат, пари пайкар, фаришта, хўбу гулрухсор.*

Тузилиши жиҳатдан ғазал жанрига мансуб бўлган бу шеър а-а, б-а, в-а тарзида қофияланган бўлиб, унда тажоҳули ориф, лафф ва нашр каби санъатлар ғоятда моҳирлик билан қўлланилган.

6227 рақами остида сақланаётган «Қисасул анбиё» нусхаси юқоридаги нусхадан сал кейинроқ, яъни ҳижрий 1300 (милодий 1883) йилда битилган. Асарнинг бу нусхасини 7397 рақами остида сақланаётган нусха билан солиштирганимизда қўлёзмалар тузилишида тафовут деярли кўзга ташланмайди, бироқ лексик жиҳатдан баъзи фарқлар мавжуд. Хусусан, қўлёзмадаги айрим ҳикоялар

1990 йилда нашр этилган нусхада учрамайди. Масалан, Сулаймон (а.с) ҳақидаги қиссада келтирилишича, олти ойлик бола тегирмон новининг учига бораётган пайтда Сулаймон (а.с.) эътиборини ўзига тортади ва у бир тўда болани унинг ёнига олиб боради. Олти ойлик чақалоқ болаларни кўриб улар томон талпинади. Шунда Сулаймон (а.с.) Аллоҳ Таолодан чақалоққа нутқ беришини сўрайди. Дуоси қабул бўлгач, ундан нега тегирмон новига борганлигини сўраса, чақалоқ гуноҳсиз пайтда ўлмоқчи бўлгани, лекин ўзига ўхшаш тенгқурларини кўриб бу фикридан қайтганлигини айтади.

Ўзига хос фалсафий мазмунга эга бўлган бу ҳикоя китобхонни мулоҳазага ундайди. Олти ойлик чақалоқнинг жавоби орқали ҳаётини ҳақиқатни акс эттирган Рабғузий инсонларни ҳалол яшашга, Яратганга иймон келтиришга, меҳнатсеварликка ундайди. Юқоридаги асар нусхаларини 1990 йил «Ёзувчи» нашриётида чоп этилган варианты билан қиёслаганимизда, бу бадиий лавҳа ва шеърий парчалар тушиб қолганини аниқладик. Шу жиҳатдан олиб қараганда, асар турли даврлар ва шароитларда кўчирилиши натижасида нафақат лексик қатлами жиҳатидан, балки мазмунан ҳам, оз бўлса-да, ўзгаришга учраганини кўриш мумкин.

**Зилола ШУКУРОВА,
Низомий номидаги ТДПУ аспиранти.**

¹ Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Т.: Ёзувчи, 1990. 1-жилд. 10-б.

² Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. I жилд. Т.: Фан, 179 -б.

³ Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Т.: Ёзувчи, 1990. 1-жилд. 8-б

⁴ Ўша асар, ўша бет.

Инглиз тилидаги *happiness* концептининг лексик-семантик хусусиятлари тўғрисида

Тилшуносликда онгнинг ақлий ва руҳий захиралари бирликларини таърифлаш учун сўнги йилларда **концепт** термини кенг қўлланилмоқда. Концептга лисоний-маданий жиҳатдан ёндашув уни маданиятнинг таянч бирлиги сифатида қабул қилишни тақозо этади ва маълум бир маданият билан боғлиқ бўлган тушунчаларни ўзида акс эттиради.

Концепт – ментал тушунча бўлиб, уни ўрганишга когнитив ва лингвомаданий жиҳатдан ёндашиш мумкин. Когнитив жиҳатдан ёндашувда тушунчанинг инсон тафаккури билан чамбарчаслиги асосий ўринни эгалласа, лингвомаданий ёндашувда концептнинг маданият билан боғлиқ жиҳатлари кузатилади.¹

Инглиз тилидаги маданият билан боғлиқ бўлган ва тафаккурда ўз аксини топган концептлардан бири ***happiness*** (*бахт*) концептидир. *Бахт* сўзи турли тилларда турлича жаранглайди. Азалдан барча халқлар «Бахт нима?» деган саволга жавоб излаганлар. Ҳар бир халқ ўз маданияти, дунёқараши, замон руҳидан келиб чиқиб унга таъриф беришга уринган. Демак, бахт концепти универсал тушунча бўлиб, у ҳар бир тилда ўзининг миллий-маданий хусусиятларига эга. Инглиз тилидаги *happiness* концепти шу тилда сўзлашувчи халқларнинг бахт тушунчасига бўлган муносабати, ҳис-туйғуларининг ифодаси, тасаввур, орзу-умидлари, иде-

аллари ва бахтнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини ўзида акс эттирган.

Инглиз тилининг этимологик луғатида қайд этилишича, *happiness* сўзи от туркумига мансуб бўлиб, ўзаги *hap* – *омад*, *ҳодиса* деган маъноларни англатади.² Сўнги йилларда нашр этилган луғатларда *happiness* концепти *happy* сифатига суффикслар қўшилиши натижасида ясалганлиги таъкидланади.³ Инглиз тилида бахт тушунчасини ўзида акс эттирган қуйидаги дериватлар мавжуд: *happen, happy, haply, happily; unhappy, perhaps, mishap, happiness*. Бу дериватлар *омад*, *ҳодиса* маъноларини ифодалаб, метонимия йўли билан ҳосил бўлган.

Happiness лексемасининг луғавий маънолари таҳлил қилинганда унинг қуйидаги семантик синонимик ва антонимик хусусиятларга эга эканлигини кўриш мумкин:

– инсоннинг ички кечинмалари билан боғлиқ (*feeling or showing pleasure and contentment*)⁴ бахтиёрлик ҳолатлари *life, marriage, work, social relationships* кабиларда акс этган. Ушбу ҳолатларни ифодалаш учун унинг *glad* – *миннатдорлик*, *pleased* – *қониқиш*, *delighted* – *завқланиш* каби синонимларини қўллаш мумкин. *She had pleased look on her face* – унинг мамнунлиги юз кўринишидан сезилиб турарди. *Sad* (ғамгин, хомуш), *unhappy* (*бахтсиз*) сўзлари эса уларга антонимдир;

– бошқа бир ўринда *happiness* (*causing or giving pleasure and contentment*) инсон ҳаётидаги маълум бир онлар, ҳолатлар натижасида юзага келишини ифодалайди: *They are a young couple in the first blissful days of their marriage* – бу икки ёш ўзларининг висол онларидан хушбахт бўлаётган жуфтликдир;

– *happy* сифати аксарият ҳолларда инсоннинг қутлуғ дамларини муборакбод этишда қўлланилади:

Have a happy day – Кунингиз хайрли ўтсин!

Happy new year! – Янги йилингиз муборак бўлсин!

Happy Birthday! – Таваллуд айёмингиз қутлуғ бўлсин!

Қутловларни ифодалашда *happy* сўзига синоним сифатида *merry* сўзи ҳам ишлатилади: *Merry Christmas!* – Рождество муборак!

Fortunate, lucky – кишиларга ҳаётда бахтнинг кулиб боқиши, кўққисдан келган омад маъноларини англатади. Бу сўзлар бир-бирига синонимдир. Масалан: *by a happy coincidence we were all booked in to the same hotel* – тақдир тақозоси билан биз ҳаммамиз бир меҳмонхонага жойлаштирилган эдик.

Happiness концепти лексик-семантик жиҳатдан таҳлил қилинганда уни ядро ва периферияга ажратиш мумкин. Унинг ядро қисмини *happiness* деб олсак, периферия қисми синонимик ва метафорали номинантлардан ташкил топади. Масалан: *happiness-lucky* – омадли; *beatitude* – ғолиб; *blessedness* – шод-хуррам; *blissful* – хушбахт; *bliss* – бахтиёрлик; *pleasure* – қониқиш; *enjoyment* – роҳат, ором; *love* – севги, муҳаббат; *joy* – қувонч; *glad* – мамнуният; *rapture* – завқ-шавқ; *elation* – хушчақчақлик; *happy* – бахтиёр; *happily* – қувноқ; *contentment* – қониққанлик ва ҳоказо.

Happiness концептининг ифодаланишида бир қатор мақол ва маталлар, фразеологик иборалар ҳам муҳим роль ўйнайди. Фразеологик иборалар, паремияларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, инглиз тилида *happiness* тушунчаси кўпинча тақдир, толе тушунчалари билан боғлиқ. Инглизларнинг дунёқарашида *be born under a lucky star* (кимки омадли юлдуз остида туғилса, бахтли бўлади) ёки бўлмаса, *bless, thank one's lucky star* (ҳар бир инсон ўзининг тақдиридан, бахт юлдузидан мин-

натдор бўлиши керак) каби ақидалар бор. Улар бахтли инсонни *in the seventh heaven over the moon* (еттинчи осмонга чиққан киши) деб тавсифлайдилар. Инглизлар ҳам, бошқа халқлар каби, бахтга эришишга интиладилар, уни Аллоҳ томонидан бериладиган инъом деб ҳисоблайдилар ва *God give you joy* (Оллоҳнинг ўзи бахт ато этади) дея қарайдилар.⁵ Улар *luck in a bag* (бахтнинг кутилмаганда келиши), *luck in a bag* (омаднинг ғойибдан пайдо бўлиши), *play big luck* ёки *lucky bargee, (beggar, devil, dog, rascal* фақир-бечора ҳам бахтиёр бўла олиши мумкинлигини шундай фразеологик иборалар билан тасвирлайдилар.

Инглизлар ҳам бахт тушунчасига инсон меҳнатининг маҳсули сифатида қарайди. Яъни агар инсон сидқидилдан интилса, ўз бахтига эришиши мумкин: *Every man is architect of his own fortune* – ҳар бир инсон ўз тақдирининг меъмори; *The true way to render ourselves happy is to love our work and find it our pleasure* – толега эришиш – бу меҳнатни севиш ва ундан роҳатланишдир; *early to bed and early to rise makes a man healthy, wealthy and wise* – эрта ётган эрта турар, ризқу рўзин эрта топар; *nothing seek, nothing find* – интилганга толе ёр; *door closes another opens when one* – бахт ғойибдан келмас, уни қўл билан яратарлар.

Бахтга эришиш эришилган муваффақият, мавқе, шуҳрат қозониш кабилар билан ҳам белгиланади: *climb up the ladder* – шуҳрат пиллапоясига кўтарилмоқ; *the right man in the right place* – яхши инсон ҳамма жойда керак; *make one's mark; carve out a career for oneself* – мансабга муваффақ бўлиш. Инглизлар интилувчан кишиларни, *(have a great fortune)* мақсади учун курашув-

чиларни (*bring one`s mind to pass, fulfill, have or obtain one`s mind*) жуда қадрлайдилар.

Happiness тушунчаси инглиз тилида сўзлашувчилар тафаккурида бойлик билан ҳам: *make a fortune* – бойликка эришмоқ; *he dances well to whom fortune pipes* – омади келган кишининг ғами йўқ; *money answers all things, have money to burn* ёки *wallow in money* – пул бўлса, чангалда шўрва тарзида уйғунлашиб келади.

*Happiness*нинг инсон саломатлиги билан ўлчанишини: (*as*) *fresh as a daisy* – гулдек тетик; *health is above wealth* – саломатлик – туман бойлик; *healthy mind in a healthy body* – соғ танда соғлом ақл сингари мисолларда кўриш мумкин.

Инсон ҳаётининг мазмуни бўлган фарзанд билан *happiness* концептининг ифодаланишини қуйидаги мисолларда кўриш мумкин: *he knows not what love is that has no children* – фарзандинг бўлмагунча муҳаббатни ҳис қилмайсан; *happy is he that is happy in his children* – давлатнинг боши – фарзанд.

Инглиз халқи ўзининг тинчлиги, ороми ва ҳар кунги ҳузур-ҳаловатини ҳам бахтиёрлик – *happiness* деб билади: *peace makes plenty* – тинчлик – фаровонлик яратар; *peace of mind, an easy mind* – қалб тинчлиги – жон ороми; *peace and quiet* – тинчлик-осойишталик ва ҳоказо.

Инглизларда бахт тимсоллари ҳам мавжуд: *mark a white stone* – оппоқ тошга ўйилган бахт; *red letter day, golden hours, golden time, have the time of one`s life, a happy medium, easy street* – бахтли онлар, олтин даврлар, бахтиёр кунлар, омадли жой ва ҳоказо.

Шундай қилиб, талабалар *happiness* концепти таҳлили асосида инглиз халқининг миллий-маданий ху-

сусиятлари билан ҳам танишадилар. Бахт тушунчаси кўпроқ инсоннинг ички ҳиссиётлари билан боғлиқ бўлиб, унинг заминида меҳнат, вақт, оила ва омад тушунчалари мужассамлигини кузатадилар.

Хулоса қилиб айтганда, *happiness* концепти инглиз маданиятида муҳим аҳамият касб этиб, унинг луғавий маънолари, синонимик ва антонимик қатори, мақол ва маталлар ҳамда фразеологик иборалар концептининг моҳиятини, миллий хусусиятларини очиқ беришга хизмат қилади.

**Наргиза ТЎХТАХЎЖАЕВА,
Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари
университети аспиранти.**

¹ Ш.Сафаров. Когнитив тилшунослик. Жиззах: Сангзор. 2006.

² A concise etymological dictionary of the English language.

³ Dictionary of English Language and Culture Longman, 2005.

⁴ Webster's Dictionary of English language Delhi, 1989.

⁵ С.Г.Воркачев. Культурные концепты и перевод. М.: Вестник МГОУ, 2003.

«Тарихи мулуки Ажам»даги полисемантик сўзлар хусусида

Таъкидлаш жоизки, полисемия ҳам омонимия, синонимия ва антонимия сингари тилнинг табиий ҳодисаси ҳисобланади.

Семасиология муаммолари қаторида сўзнинг кўпмаънолилиги масаласи ўта кенг ва кўп қиррали бўлиб, лексикологиянинг ўзга жиҳатлари у билан муайян даражада боғлиқдир.

Полисемантик сўзнинг алоҳида олинган семалари қанчалик ранг-баранг бўлмасин, улар ҳар доим ягона маъновий асос теварагида гуруҳлашади. Иккиламчи маънолар дастлабки маънонинг кейинги тараққиёти тарзида эътироф этилади.¹

Айни чоғда муайян кўп маъноли лексик бирликнинг бирламчи маъноси барча даврлар учун барқарор бўлмаслиги, иккиламчи маънолардан бири тараққиёт натижасида фаол қўлланиши боис бош маъно вазифасини бажариши ҳам эҳтимолдан холи эмас.²

Бирор бир адибнинг услубига баҳо беришда унинг сўзлар кўпмаънолилигидан қай даражада фойдаланиши лексикология, айниқса, семасиология учун қимматлидир. Ўзбек адабий тилининг том маънодаги асосчиси Алишер Навоийнинг лексик бирликларни кўпмаънода ишлатиш маҳорати унинг «Тарихи мулуки Ажам» асарида ҳам яққол кўзга ташланади³. Ушбу мақолада биз буюк адибнинг ушбу асарида соф туркий кўпмаъноли сўзлардан истифода этишини кузатамиз.

Изланишлар кўпмаънолиликининг феъл категориясига тааллуқли сўзларда фаоллигини кўрсатди. Бирламчи маънодан ташқари иккиламчи маъноларнинг миқдори жиҳатидан полисемантик сўзларни икки ва ундан ортиқ маънога эга лексик birlikларга тақсимлаб ўрганиш ўзини оқлайди, деб ҳисоблаймиз.

Илк бор XI аср қорахонийлар даври эски туркий тил обидалари тилида «тартибга олмоқ, тартиб ўрнатмоқ, бартараф этмоқ» маъносида қўлланган **муз** феъли Навоий томонидан қуйидаги маъноларда ишлатилган:

1) **тартибга келтирмоқ, тартибга солмоқ.** «Бу қондани ул **музди**» (185-б.);

2) **бошқармоқ.** «Жаҳон мулкин адл ва дод била **музди**» (187-б.);

3) **ҳукм сурмоқ, шоҳлик қилмоқ.** «Зоб Таҳмасп салтанат асбобин **музуб**, маош ўткарди» (191-б.);

4) **жанг қилмоқ, урушмоқ.** «Билдиким, масоф **музуб**, иш қила олмас» (219-б.);

5) **саф тизмоқ, жанговар тартиб.** Шу ўринда сўнгги икки гапда қатнашган арабча **масоф** термини-нинг «саф, қатор, жанговар тартиб» маъноларини касб этаётганини ҳам таъкидлаш мумкин. Таҳлил этилаётган феълнинг маъноларидан яна бири **тикламоқ** бўлиб, у асарда бир неча ўринларда акс этади: «Отаси бузғанларни **музди**» (218-б.). **Жорий қилмоқ, татбиқ этмоқ** семаси ҳам ушбу лексема билан англашилганини кўриш мумкин: «Бу қондани ул **музди**» (185). Мазкур сўзнинг мажҳул даражадаги **музул** шакли «уюштирмоқ, ташкиллаштирмоқ» маъносини билдирган: «Чун бу маърака **музулди**» (219-б.).

Маълумки, Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн»да **муз** лексемасининг «икки киши ўртасида иттифоқ, розилик, мосликни шакллантирмоқ» семасини ифодалашини ҳам таъкидлаган: *яна муз – икки киши*

орасида мувофақат солмоғни дерлар⁴. Ушбу маънонинг «Тарихи мулуки Ажам»да ҳам воқеаланганини қуйидаги мисолдан кўриш мумкин: «Зулм биносин бузди ва адл асосин **тузди**» (212-б.).

Маъно жиҳатдан **туз** феълига яқин турувчи **яса** феълининг «қурмоқ, тартиб бермоқ, тақсимламоқ» маъноларидаги шакли илк бор қадимги туркий тил обидаси Култегин битиктоши матнида қўлланилганлиги «Қадимги туркий луғат»⁵да таъкидланган. XI–XIII асрлар туркий тил манбаларида ушбу феъл кўзга ташланмайди. Хоразм ёдгорликларида унинг «ясамоқ, қурмоқ» семасида ишлатилгани маълум⁶. Ушбу феълнинг қўлланиш частотаси XV–XVI асрлар эски ўзбек адабий тилида жуда юқори бўлган. Натижада у ифодалайдиган маънолар доираси ҳам анча кенгайган. «Тарихи мулуки Ажам» матнида **яса** феълининг қатор маъноларда қўлланганини тубандаги мисоллар тасдиқлайди:

1) **қурмоқ, барпо этмоқ, бино қилмоқ**. «Ва Сус била Бобилни Хушанг **ясади**» (186-б.);

2) **ясамоқ, яратмоқ**. «Қалқон дебитурларким, ул **ясади**» (187-б.);

3) **йўнмоқ, тарашламоқ**. «Ўз сурати била бутлар **ясаб...**» (187-б.);

4) **тасвирламоқ, чизмоқ**. «Анинг суратин **ясаб**, анинг била хурсанд бўлур эди» (187-б.). **Яса** феъли ҳарбий истилоҳ сифатида «лашкарни тартибга келтирмоқ, саф тузмоқ» маъносини ҳам англатган: «Сипоҳ **ясаб...** қайсарни ва борча элин маст дастгир қилди» (215-б.). Мазкур феъл лексеманинг кўҳна «тақсимламоқ» семаси биз кузатаётган асар матнида мавжуд эмас.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида «бир нарса ичига ёки устига жойламоқ, қўймоқ, ташламоқ» каби бош маънони ифодаловчи **солмоқ** феъли ўн саккиз семани ифодалаши қайд этилган⁷. Навоий асарлари тилида ушбу

феъл ўн икки маънода қўлланилгани эътироф этилган⁸. «Тарихи мулуки Ажам»да **солнинг** қуйидаги семаларда ишлатилганини кўриш мумкин:

1) **ташламоқ, жойлаштирмақ (қамоққа), банди қилмоқ.** «Бу ҳазаёндин ўн етти ўғлини бир ҳисорға солиб, маҳбус асраб...» (231-б.);

2) **ташламоқ, гирифтор қилмоқ.** «Неча қатла ўзин муҳликарларға солиб, бандларға тушди (193-б.);

3) **тўшамоқ, ёзмоқ** (палос, гилам ва ҳ.к.). «Ерга фарш ул солди» (186-б.);

4) **сув чиқармоқ, суғормоқ.** «...ариғлар қазиб, сув солиб, ободлиғ ул қилди (186-б.);

5) **қурмоқ, бино қилмоқ, тикламоқ.** «Ва анда улук биное солдиким...» (187-б.);

6) **кирмоқ, урмоқ.** «Ва ул ўзин шахрға солиб, сипоҳ ясаб...» (215-б.);

7) **ўртага одам қўймоқ.** «Озармидўхт... киши ораға солиб, таашшук изҳор қилди» (234-б.);

8) **ивитмоқ, бўктирмақ, намлатмоқ.** «Адл бир қўрғондурким, сув солиб йиқилмас...» (226-б.). Шу ўринда «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати»да қайд этилган маъноларнинг баъзилари ўрин олмаганлигини ҳам таъкидлаш жоиз. Мазкур **сол** феълнинг юқорида келтирилган маъноларини улуғ шоир тахминан йигирмага яқин семада ишлатганини кўриш мумкин.

«Тарихи мулуки Ажам»да фаол ишлатилган **ўт** феъли ҳам бир нечта маънони ифодалаши билан диққатни тортади. Ҳозирги ўзбек тилида бу сўзнинг ўттиз бир маъно касб этиши аниқланган⁹. Навоий асарларида лексеманинг ўн маънода қўлланигани аниқланган¹⁰. Асарда ушбу феъл лексеманинг қуйидаги семаларда қўлланигани кўзга ташланади:

1) **кечмоқ, ўтмоқ, кечиб ўтмоқ.** «...чериг тортиб, Жайхундин ўтуб, анинг вилоятиға дахл қилди» (219-б.);

2) **тешмоқ, тешиб ўтмоқ.** «Сипоҳ орасидин бир ав бир синон била бўйниға урдиким, ўл ёндин **ўтти**» (232-б.);

3) **вафот этмоқ, ўлмоқ.** «Чун ул **ўтти**, ўғлонлари Шадид ва Шаддод подшоҳ бўлдилар» (188-б.);

4) **ҳукм сурмоқ, подшоҳлик қилмоқ.** «Каёнийларда андоқ подшоҳ **ўтмади**» (195-б.);

5) **таъкидланмоқ, зикр этилмоқ.** «Ва Заҳҳокниким, аларға нисбати юқори **ўтти**, Жамшид устига йибордилар» (188-б.). Кези келганда **ўт** сўзининг қадимги ва эски туркий тил обидаларида атиги икки маънода қўлланилганлигини ҳам таъкидлаш ўринлидир¹¹.

«Бирор еридан ушлаб, тутиб ўзига томон сурмоқ ёки суришга ҳаракат қилмоқ» семемали **тортмоқ** сўзининг ҳозирги ўзбек тилида ўн тўққиз маънода қўлланилиши маълум¹². Ушбу феъл лексеманинг полисемантик табиати VIII–XII асрларда бештагина маънони ифодалаган¹³. Навоий биз ўрганаётган тарихий асарида унга тубандаги маъно вазифаларини юклаган:

1) **чўзилмоқ, давом этмоқ.** «Аммо Заҳҳок салтанати ва зулми узоққа **тортти**» (188-б.);

2) **санчмоқ, нишламоқ, кўр қилмоқ.** «...тутуб, кўзига мил **тортиб...**» (227-б.);

3) **бунёд этмоқ, қурмоқ, тикламоқ.** «Форсда ва Хўжандда бир девор **тортибтур**» (222-б.);

4) **чекинмоқ, йўл олмоқ, юзланмоқ.** «Ул Табаристон сори **тортиб**, урушмади» (190-б.);

5) **лашкар тўпламоқ, юриш қилмоқ.** «Афросиёб сипоҳ **тортиб**, анинг устига юриди» (190-б.);

6) **ўч олмоқ, қасд олмоқ.** «Фаридун улғайиб эрди, алардин интиқом **тортардин** ожиз эрди» (189–190-бб.);

7) **воз кечмоқ.** «Оламдин илик **торта** тутқайлар» (203-б.);

8) **чизмоқ, тасвирламоқ.** «Бир юмуртқача куррада олам суратин **тортиб**... кентлар ва рудхоналарғача қўргузуб эрди (216-б.);

9) **ижод қилмоқ, битмоқ, ёзмоқ.** «Ки чун **торттим** хомаи мушкбез, Санинг васфингга айладим нуктарез (237-б.);

10) **азоб чекмоқ, қийналмоқ.** «Ва ул габр динида риёзатлар ва мужоҳадлар **тортиб** эрди» (196-б.). Келтирилган мисоллар **торт** сўзининг нафақат мустақил, балки бошқа лексик бирликлар билан синтагматик муносабатга киришиб, ёрдамчи феъл вазифасини ўтаганини ҳам кўрсатади.

Бирламчи маъноси «ушламоқ, ушлаб турмоқ» бўлган **тут** феъл лексеманинг қадимги ва эски туркий тилда саккиз маънода қўлланилгани эътироф этилган¹⁴. Ҳозирги ўзбек адабий тилида унинг маъно доираси кенгайиб, йигирма бир семага етган.¹⁵ Навоий асарларида унинг тўққиз маънога эгаллиги қайд этилган.¹⁶

«Тарихи мулуки Ажам»да **тут** феъл лексеманинг қандай маъноларда қўлланиганини қуйидаги мисолларда кўриш мумкин:

1) **асир қилмоқ, қўлга туширмоқ, банди қилмоқ.** «Афросиёб ...ани **тутуб** ўлтурди» (191-б.);

2) **ўрин олмоқ, жойлашмоқ.** «Ҳумой кўнглига анинг меҳри ер **тутуб**, анга иноят ваъдалари битиб йиборди» (199-б.);

3) **бермоқ, топширмоқ.** «Тахтни анга мусаллам **тутти**» (199-б.);

4) **чиқмоқ, ўтирмоқ.** «Турондўхт чун подшолиғ тахтиға ором **тутти**» (233-б.);

5) **қўлга киритмоқ, қозонмоқ, таратмоқ.** «Андоқки, шуҳрат **тутуб**, Ҳумойга битиб йибордиларким...» (199-б.);

6) **ҳисобламоқ, санамоқ.** «*Ва баъзи Искандарни дағи алардин тутубтурлар*» (192-б.);

7) **эътиборга олмоқ.** «*Валодат кунидин тутуб то бу дам, Борин шарҳ ила айлагаймен рақам* (237-б.).

Хуллас, Алишер Навоий қаламига мансуб «Тарихи мулуки Ажам»да асл туркий феъл лексемаларнинг икки ва ундан ортиқ маъноларда воқеаланиши, биринчидан, кўп маънолилиқ ҳодисасининг эски ўзбек тилида етакчи мавқега эгаллиги, иккинчидан, улуғ адибнинг сўзларга маъно юклатиш маҳоратидан далолат беради.

**Дилноза АБДУВАЛИЕВА,
Жиззах Давлат педагогика институти
аспиранти.**

¹ Р.А.Будагов. Введение в наука о языке. М.: Учпедгиз, 1958. С. 39–50.

² Б.Бафоев. Навоий асарлари лексикаси. Т.: Фан, 1983. 61-б.

³ Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. Т., 1967. (Кейинги мисоллар шу асардан келтирилган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган.)

⁴ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Асарлар. Ўн тўртинчи том. Т.: Фан, 1967. 113-б.

⁵ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. С. 245.

⁶ Э.И.Фазылов. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т. 1. Т.: Фан, 1966. С. 491.

⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т. 2. М.: Русский язык, 1981. 66–67-б.

⁸ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. 3. Т.: Фан, 1985. 101–102-б.

⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т. 3. Т.: Фан, 1981. 521–523-б.

¹⁰ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. 3. Т.: Фан, 1985. 614–615-б.

¹¹ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. С. 391.

¹² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т. 2. М.: Русский язык, 1981. 207–208-б.

¹³ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. С. 538.

¹⁴ Ўша асар, 591-б.

¹⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т. 2. М.: Русский язык, 1981. 233–234-б.

¹⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. 3. Т.: Фан, 1985. 260–261-б.

SO'RAGAN EKANSIZ

Маъдалихон

Ўзбек адабиёти тарихида XIX асрнинг биринчи ярми-дан XX асрнинг бошларигача бўлган давр алоҳида ўрин тутди. 1808–1842 йилларда яшаб ижод этган Қўқон хони Маъдалихон (Муҳаммад Алихон)нинг ҳаёти ва ижоди кам ўрганилган. Маълумки, бу шоир Қўқон хони Амир Умархон ва машҳур шоира Нодирабегимнинг фарзанди бўлган. 1822 йилда Амир Умархон вафот этади. Бу йўқотиш Нодирабегимга қаттиқ таъсир қилади. Шунга қарамай у ўзини қўлга олиб, отаси ўрнига тахтга ўтирган ўн тўрт яшар ўғли Маъдалихоннинг ёнида маслаҳатчи ва кўмакчи бўлиб туради.

Маъдалихонга ота-онасининг шоирона истеъдоди ҳам мерос бўлиб ўтган. Унинг шеърлари Хон тахаллуси билан элга танилган. Аммо у 34 ёшида Нодирабегим билан бирга қатл этилган. Ундан қолган мерос кичик бир девонни ташкил этган. Маъдалихон шунингдек, Фузулийнинг «Лайло ва Мажнун»ига ҳамоҳанг қилиб, «Лайло ва Мажнун» номли дoston ёза бошлаган, бироқ уни ниҳоясига етказа олмаган.

Ҳозирги кунда Маъдалихондан қолган адабий мерос Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида «Девони Хон» (1808/СВР, УП,5160 рақамли) номи билан сақланади. Девонга ўн саккизта ғазал ва бир мухаммас киритилган.

* * *

Қуйида ушбу ғазаллардан намуналар келтирамиз:

*Дерилур рози таним лаъли дурахшонингдин,
Очилур ўқдайи дил ғунчайи хандонингдин.*

*Чарх учина бироқдим алами шўъла ила,
Дун кеча ҳасрати ул сарви ҳиромонингдин.*

*Верурам истадинги жон ила йўқ имкони,
Подишоҳим банга чиқмак сани фармонингдин.*

*Зарра-зарра шарари чарха чихан анжумдир,
Ўтда ёқғоч таними оташи ҳижронингдин.*

*Қатра-қатра кечалар қон сочилур чашмимдин,
Руҳи гулгун ила ул зулфи паришонингдин.*

*Кеча ўлдуқча фалак гар бироқса кунашин,
Не ажаб шаъша меҳри дурахшонингдин.*

*Бир ялан сўз ила чўх анжума эй маҳлиқо,
Ишқ мулкини мусаххар этажак Хонингдин.*

(Девони Хон, 21б–22а варақ).

* * *

*Дил озод эди зулфини занжириндин,
Дома душти яна ул зулфи гирихгириндин.*

*Сони хуршиди жаҳонтобга душмиш акси,
Чархи миротина ул моҳини тасвириндин.*

*Чархи анжум демаким ҳажрида ул маҳвашинг,
Ўтда ёқдим фалаки оҳими тосириндин.*

*Пора ўлди жигарим ишваларинг тиғи ила,
Қона ботди юрагим ғамзаларинг ториндин.*

*Етимот айламиз қавлина войизинг ким,
Топмадим сидқу сафо макр ила тазвириндин.*

*Ҳурмат учун қўялим бода аёғи сарбоғи,
Бу сулук роҳи навин дайри муғом пириндин.*

*Хони ошиқ деюн ўксима эй зоҳид ким,
Ҳеч ишда шара йўх Аллоҳни тағдириндин.*

(Девони Хон.19а–19б варақ)

*Анбаринг холингму ё рухсори тобонингмудур,
Кўкда кавкаб иқди ё хуршиди тобонингмудур.*

*Ғунчаи тардурки отилмиш насими субҳидин,
Ё табассум бирла лаъли гавҳар афшонингмудур.*

*Сунбулидурким душубдур бир гули сероб уза,
Ёки рухсоринг уза зулфи паришонингмудур.*

*Ўрлуғ оҳимдурки куйдурмиш танимни йўқса худ,
Жисмим ўдлара ёқған барқи ҳижронингмудур.*

*Сенмусан мажнун мусаххар дур санго хайли бу хуш,
Ёки мулки ҳусн тасхир эткан Хонингмудур.*

(Девони Хон. 5б варақ)

**Ёрқиной СУЛТОНОВА,
Фарғона вилояти Фарғона туманидаги 3-мактабнинг
она тили ва адабиёт ўқитувчиси.**

*Журналдан кўчириб босилганда «Тил ва адабиёт таълими»дан олинди,
деб изоҳланиши шарт.*

*Журналда нашр этилган мақолаларда муаллифларнинг таҳририят
нуқтаи назарига мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалари бўлиши
мумкин.*

Таҳририятга келган қўлёзмалар муаллифларга қайтарилмайди.

Босмахонага 15.09.2010 йилда топширилди. Офсет усулида чоп этилди.
Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли босма табағи 5,58. Нашриёт ҳисоб табағи 5,5.
«Arial» гарнитураси. 12; 14 кегл. Адади 5820 нусха. Буюртма № 43.

Журнал индекси: 872

**«RELIABLE PRINT» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Фурқат кўчаси, 2-уй.**